

## Abraham ibn Daud'un İbn Hazm'ın Nesih ve Tahrif Eleştirisine Karşı Tevrat Savunusu

*Abraham ibn Daud's Defense of Torah  
Against Criticism of Abrogation and Falsification by Ibn Hazm*

**Yasin Meral**

Doç. Dr., Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

[yasinmeral1979@gmail.com](mailto:yasinmeral1979@gmail.com) & <https://orcid.org/0000-0001-5794-721X>

Makale Türü Article Type	Araştırma Makalesi Research Article
Geliş Tarihi Date Received	17.04.2022
Kabul Tarihi Date Accepted	13.06.2022
Yayın Tarihi Date Published	21.07.2022
Atıf Citation	Yasin Meral. "Abraham ibn Daud'un İbn Hazm'ın Nesih ve Tahrif Eleştirisine Karşı Tevrat Savunusu". <i>Oksident</i> 4/1 (2022): 1-35.
İntihal Plagiarism	Bu makale, <i>Turnitin</i> yazılımı ile taranmış ve intihal tespit edilmemiştir. This article has been scanned by Turnitin and no plagiarism detected.
Doi	<a href="https://doi.org/10.51490/oksident.1104995">https://doi.org/10.51490/oksident.1104995</a>

## Öz

Abraham ibn Daud (ö. 1180) İspanyali önde gelen Yahudi âlimlerdendir. Onun yaşadığı dönemde İspanya toprakları Murabitlar, Muvahhidler ve Hıristiyan krallıklar arasında savaflara sahne olmuştur. İbn Daud, Müslümanlar ve Hıristiyanlar tarafından Yahudiliğe yöneltilen eleştirilere karşı Yahudiliği savunmuştur. İbn Daud, ayrıca Karaî Yahudilerin Rabbani Yahudilere yönelik eleştirilerine de cevap vermiştir. İbn Daud, Yahudiliği savunmak üzere biri inanca dair diğeri de Rabbani geleneğin otantikliğine dair iki temel eser yazmıştır. Bunlardan biri Arapça kaleme aldığı el-'Aķidetu'r-Rāfi'a, diğeri de İbranice Sefer ha-Kabala'dır. Sefer ha-Kabala, Karaîlerin eleştirilerine karşı Rabbani Yahudiliğin Musa'dan itibaren kesintisiz bir şekilde geldiğini ispatlamaya gayret eden bir eserdir. İlk Aristocu Yahudi düşünür olarak bilinen İbn Daud, başyapıtı olan el-'Aķidetu'r-Rāfi'a adlı eserinde ise Aristo felsefesi ışığında Yahudi inancının üstünlüğünü göstermeye çalışmakta, aynı zamanda Müslümanların nesih ve tahrif iddialarına cevap vermektedir. Elinizdeki makalede, İbn Daud'un nesih ve tahrif ile ilgili cevapları incelenecektir. Bunu yaparken İbn Daud'un muhtemel kaynakları ve istifade ettiği eserler de tespit edilmeye çalışılacaktır. Diğer taraftan İbn Daud'un nesih ve tahrif iddialarını hangi Müslüman âlimin eserleri üzerinden okuduğuna dair soru da bu makalede cevaplandırılmaya çalışılacaktır.

**Anahtar Kelimeler:** Dinler Tarihi, Yahudilik, Abraham ibn Daud, Tevrat, Nesih, Tahrif, İbn Hazm, Musa

## Abstract

Abraham ibn Daud (d. 1180) was one of the leading Jewish scholars of Spain. The Spanish lands witnessed wars among Almoravids, Almohads, and Christian kingdoms during his lifetime. Ibn Daud defended Judaism against the criticism leveled against Judaism by Muslims and Christians. Apart from this, Ibn Daud also responded to the criticism of the Karaite Jews against the Rabbinic Jews. Ibn Daud wrote two main works in defense of Judaism, one on faith and the other on the authenticity of the Rabbinic tradition. One of them is al-'Aķidetu'r-Rāfi'a, which he wrote in Arabic, and the other is Sefer ha-Qabbalah, which he wrote in Hebrew. Sefer ha-Qabbalah, written against the criticisms of the Karaites, tries to prove that Rabbinic Judaism came uninterruptedly from Moses. Ibn Daud, known as the first Aristotelian Jewish thinker, tries to show the superiority of Jewish belief in the light of Aristotelian philosophy in his main work entitled al-'Aķidetu'r-Rāfi'a. In this work, the author replies to the Muslim claims of abrogation and falsification. This article examines Ibn Daud's answers about abrogation and falsification. While doing this, it tries to determine the possible sources of Ibn Daud and the works from which he benefited. This article also attempts to answer which Muslim author Ibn Daud read the claims about abrogation and falsification.

**Key Words:** History of Religions, Judaism, Abraham ibn Daud, Torah, Abrogation, Falsification, Ibn Hazm, Moses

## Özet

Abraham İbn Daud (ö. 1180) İspanyolı önde gelen Yahudi âlimlerdendir. İbn Daud, İspanya'da Murabitlar, Muvahhidler ve Hıristiyan krallıklar arasında yaşanan savaşların canlı şahidi olmuştur. 1110-1180 yılları arasında yaşayan İbn Daud, 1147 yılına kadar İslam egemenliğindeki Kurtuba'da, 1147-1180 yılları arasında da Toledo'da Hıristiyan Kastilya Krallığı egemenliğinde yaşamıştır. Kaynaklarda Arapçadan Latinceye tercümeleyen Avendauth isimli tercümanın İbn Daud olduğu düşünülmektedir. İbn Daud, Yahudi geleneğinde ilk Aristocu Yahudi âlim olarak tanınmaktadır. Bilindiği üzere İbn Meymun da Aristocu bir Yahudi âlimdir. İbn Meymun'un *Delâletü'l-Hâirin*'i yazmasıyla İbn Daud, İbn Meymun'un gölgesinde kalmıştır. İbn Daud, Yahudiliği savunmak üzere biri inanca dair, diğeri de Rabbani geleneğin otantikliği konusunda iki önemli eser yazmıştır. Yahudiliği savunmak üzere Arapça kaleme aldığı eser *el-'Aķidetu'r-Rāfi'a* (Yüce İnanç), Rabbani geleneği savunmak üzere yazdığı eser ise İbranice *Sefer ha-Kabala*'dır (Gelenek Kitabı). İbn Daud, *Sefer ha-Kabala* adlı eserinde Rabbani geleneğin Musa'dan itibaren kopmayan bir zincirle günümüze geldiğini ispatlamaya çalışmaktadır. İbn Daud, bu eserinde her nesilde yaşamış Yahudi âlimleri ve onların talebelerini liste halinde vermekte ve böylece geleneğe kesinti olmadığını göstermeye çalışmaktadır. İbn Daud, diğer taraftan *el-'Aķidetu'r-Rāfi'a* adlı eserinde Müslümanlara ve Hıristiyanlara cevap vermektedir. Eserde, Müslümanların Tevrat'a yönelik nesih ve tahrif eleştirilerine, Hıristiyanların da Tevrat'ın hükümlerinin geçerliliğini yitirip Tanrı'nın Hıristiyanlarla yeni bir ahit yaptığı iddialarına itiraz etmektedir. İbn Daud'un, bu tür iddialar sebebiyle kafası karışmış Yahudi cemaatinin

## Summary

Abraham İbn Daud (d. 1180) was one of the leading Jewish scholars from Spain. İbn Daud witnessed the wars among the Almoravids, Almohads, and Christian kingdoms in Spain. İbn Daud, who lived between 1110-1180, lived in Cordoba under Islamic rule until 1147 and in Toledo between 1147-1180 under the rule of the Christian Kingdom of Castile. It is believed that the translator named Avendauth, who translated philosophical works from Arabic to Latin, was İbn Daud. İbn Daud is the first Aristotelian Jewish scholar in the Jewish tradition. As it is known, Maimonides is also an Aristotelian Jewish scholar. When Maimonides wrote his *Guide for the Perplexed*, İbn Daud was overshadowed by Maimonides. İbn Daud wrote two important works in defense of Judaism, one on the Jewish faith and the other on the authenticity of the Rabbinic tradition. The work he wrote in Arabic to defend Judaism is *al-'Aķidah al-Rāfi'ah* (Supreme Faith), and the work he wrote to defend the Rabbinic tradition in Hebrew is *Sefer ha-Qabbalah* (Book of Tradition). In his work *Sefer ha-Qabbalah*, İbn Daud tries to prove that the Rabbinic tradition has survived to the present day with an unbroken chain since Moses. In this work, İbn Daud gives a list of Jewish scholars, their schools, and their students who lived in every generation, and thus tries to show that there is no interruption in the Rabbinic tradition. On the other hand, İbn Daud answers Muslims and Christians in his work *al-'Aķidah al-Rāfi'ah*. In this work, he objects to Muslim criticism of abrogation and distortion of the Torah, and to Christian claims that the provisions of the Torah have lost their validity and God made a new covenant with Christians. It seems that İbn Daud tried to clear the doubts of the

şüphelerini izale etmeye çalıştığı görülmektedir. Bu sebeple İbn Daud'un, bu eserde İslam ve Hıristiyanlık hakkında herhangi bir bilgi verme veya bu dinlerin inanç esaslarıyla ilgili değerlendirmelerde bulunma gibi bir planı yoktur. Onun temel amacı, Müslümanların ve Hıristiyanların Tevrat'la ilgili eleştirilerine cevap vermektir. Elinizdeki makalede önce İbn Daud'un Tevrat'la ilgili savunusu nakledilmiş, sonra bu savunusunda istifa ettiği muhtemel Yahudi kaynaklarına yer verilmiştir. Araştırmalarımız neticesinde İbn Daud'un, kendisinden önce ve sonraki asırlarda yaşamış Yahudi müelliflerle benzer örnekler üzerinden savunma yaptığı görülmektedir. Bu makalede İbn Daud'un, Saadya Gaon ve Kirkisani'nin eserlerinden istifa ettiği sonucuna ulaşılmıştır. İbn Daud'un Karaî âlim Kirkisani'den yararlandığı doğrusya bu durumda Rabbaniler ve Karaîler arasında derin bir kavga olsa da konu Tevrat savunusu olduğunda Yahudilik dışındaki dinlerin eleştirilerine cevap vermek için birbirlerinden istifa ettikleri ortaya çıkmaktadır. İbn Daud, *el-'Aķidetu'r-Rāfi'a* adlı eserinde Tevrat'ta nesh ve bedâ'nın söz konusu olmadığını öne sürmektedir. Zira ona göre Tanrı'nın zatı ve bilgisi birdir. Bu sebeple dünya üzerinde gerçekleşen yeni olaylar Tanrı'nın bilgisinde artma veya eksilme meydana getiremez. Sıfatların, Tanrı'nın zatına eklenemeyeceğine dikkat çeken müellif, buradan hareketle Tanrı'nın bilgisine yeni bir şey eklenemeyeceğini ve onun bilgisinde değişim olamayacağını savunmaktadır. İbn Daud, Tevrat'ın emirlerinde neshin söz konusu olmadığını, değişen emir ve yasakların da zamanla mukayyet hususlar olduğunu söyleyerek bunların zaten baştan itibaren bu şekilde takdir edildiğini iddia etmektedir. Ona göre Tevrat'ta açık bir şekilde "ebedi" kelimesiyle ifade edilmeyen hususların değiştirilmesi imkân dâhilindedir. İbn

confused Jewish community due to such allegations. For this reason, Ibn Daud has no plans to give any information about Islam and Christianity in his work or to make evaluations about the faith of these religions. His main purpose is to respond to the criticisms of Muslims and Christians about the Torah. This article firstly conveys Ibn Daud's defense of the Torah and then seeks the possible Jewish sources used in this defense. As a result of our research, it is seen that Ibn Daud defended with similar examples with Jewish authors who lived in the centuries before and after him. The article concludes that Ibn Daud benefited from the works of Saadya Gaon and al-Kirkisani. If it is true that Ibn Daud took advantage of the Karaite scholar al-Kirkisani, in this case, although there is a serious rivalry between the Rabbanî and the Karaites, it turns out that they used each other to respond to the criticisms of other religions when it comes to the defense of the Torah. In his work *al-'Aķidah al-Rāfi'ah*, Ibn Daud argues that there is no *naskh* (abrogation) and *bada'* (alteration in the divine will) in the Torah. For he believes the essence and knowledge of God are one. For this reason, new events taking place in the world cannot cause an increase or decrease in God's knowledge. Drawing attention to the fact that adjectives cannot be added to God's essence, the author argues that nothing new can be added to God's knowledge, and there can be no change in his knowledge. Ibn Daud claims that there is no abrogation in the orders of the Torah, that the changing orders and prohibitions are relative issues over time, and that they have already been appreciated in this way from the beginning. According to him, it is possible to change the issues that are not expressly expressed with the word "eternal" in the Torah. Ibn Daud points

Daud, Tanrı'nın baştan beri söz konusu emir veya yasakta değişiklik olacağını bildiğine dikkat çekmektedir. İbn Daud, ayrıca Tevrat'ın yürürlükten kalkmasının imkânsız olduğunu savunmaktadır. Ona göre Tevrat'ın hiçbir yerinde Tevrat'ın Yahudilerin elinden kaybolacağına dair bir ifade yer almamaktadır. Levililer 26. bölüm ve Tesniye 28. bölümdeki bereketler ve belaları buna örnek veren müellif, buradaki belalar arasında Tevrat'ın neshedilmesi ve yürürlükten kaldırılmasının olmadığına dikkat çekmektedir. Babil Sürgünü'ne gönderilenler arasında Hananya, Mişael, Azarya, Daniel, Hezekiel ve Mordehay gibi dinî önderler ve peygamberlerin de olduğuna dikkat çeken İbn Daud, bu insanların Tevrat'tan uzak olmalarının düşünülemediğini belirtmektedir. Ona göre sıradan halk olmasa bile bu tür dinî önderler yanlarında mutlaka bir Tevrat tomarı götürmüş olmalıydılar. İbn Daud, Ezra'nın kafasına göre Tevrat'ta değişiklik yapamayacağına, yaptığı söylenen değişikliklere mutlaka birilerinin itiraz edeceğine dikkat çekmektedir. Ona göre dünyanın dört bir tarafına dağılmış Yahudilerin ellerindeki Tevrat nüshaları arasında hiçbir farklılık olmaması tahrif iddiasını çürütmektedir.

İbn Daud'un ana hatlarıyla özetlenen bu görüşleri Tevrat'ın mensûh ve muharref olduğunu savunan Müslüman âlimin iddialarını cevaplamaya yöneliktir. Nitekim makalenin amaçlarından biri de İbn Daud'un muhatap aldığı bu Müslüman âlimin kimliğini tespit etmektir. Araştırmamız neticesinde İbn Daud'un muhatabı olan Müslüman âlimin İbn Hazm olduğu tespit edilmiştir. İbn Daud'un ismini vermediği Tevrat'ı eleştiren âlimden naklettiği örnekler, İbn Hazm'ın eserlerinde karşımıza çıkmaktadır. İbn Hazm, eserlerine ve risalelerine serpiştirilmiş vaziyette Yahudilik eleştirisi yapmaktadır. Bunlardan özellikle *el-Fasl*

out that God knew from the very beginning that there would be a change in the command or prohibition in question. Ibn Daud also argues that the disappearance of the Torah is impossible. In his opinion, the Torah never contains a statement that the Torah will disappear from the hands of the Jews. The author, who gives examples of the blessings and calamities in Leviticus chapter 26 and Deuteronomy 28, draws attention to the fact that the abrogation and disappearance of the Torah are not among the calamities here. Pointing out that there were religious leaders and prophets such as Hananiah, Mişael, Azariah, Daniel, Ezekiel, and Mordechai among those sent to Babylonian Exile, Ibn Daud states that it is unthinkable for these people to be away from the Torah. According to him, even if not ordinary people, such religious leaders must have taken a Torah scroll with them. Ibn Daud draws attention to the fact that Ezra cannot make changes in the Torah according to his mind and that someone will object to the changes he is said to have made. He argues that the claim of falsification is refuted by the fact that there is no difference among the Torah copies scattered worldwide.

These views of Ibn Daud, summarized with the main lines, are intended to answer the claims of the Muslim scholars who criticize the Torah's abrogation and distortion. One of the aims of the article is to determine the identity of the Muslim scholar Ibn Daud addressed. As a result of our research, it has been determined that the Muslim scholar who is the addressee of Ibn Daud is Ibn Hazm. The criticisms of the Torah, which Ibn Dawud points to without mentioning his source, can be found in Ibn Hazm's works. Ibn Hazm criticizes Judaism interspersed in his works and treatises. Among these, his work *al-Fasl* is a

adlı eseri Yahudilik eleştirisi bağlamında bir kilometre taşıdır. Bu eserin etkisi o kadar büyük olmuştur ki birçok Yahudi âlim, kendisini İbn Hazm'ın iddialarına cevap vermek zorunda hissetmiştir. İbn Daud da İbn Hazm'ın eleştirilerini dikkate alıp cevap yazan Yahudi âlimlerdendir. Özellikle her iki müellifin de bir asır arayla aynı coğrafyada yaşaması bu ihtimali güçlendirmektedir. Elinizdeki makalede İbn Daud ve İbn Hazm özelinde nesih ve tahrif iddiaları incelendiği için, Müslüman âlimlerin genel anlamda nesih ve tahrifle düşünceleri ele alınmamakta, konu sadece İbn Hazm üzerinden irdelenmektedir. Diğer taraftan İbn Hazm'ın nesih ve tahrifle ilgili eleştirdiği her husus da makalede ele alınmayacaktır. Makalede sadece *el-'Aķīdetu'r-Rāfi'a* adlı eserde dile getirilen hususlar çerçevesinde inceleme yapılacaktır.

milestone in the context of Judaism criticism. The impact of this work was so great that many Jewish scholars felt compelled to respond to his claims. Ibn Daud is also one of the Jewish scholars who took into account Ibn Hazm's criticisms and responded. Especially the fact that both authors lived in the same geography with an interval of a century strengthens this possibility. The article examines the claims of abrogation and falsification in the specifics of Ibn Daud and Ibn Hazm. Therefore, the opinions of Muslim scholars on abrogation and falsification, in general, are not discussed. On the other hand, the article does not discuss every issue that Ibn Hazm criticizes about abrogation and falsification. The article only examines the issues mentioned in the work titled *al-'Aķīdah al-Rāfi'ah*.

## Giriş

Orta Çağ Yahudileri, İspanya'dan İran'a, Yemen'den Karadeniz'in kuzeyine kadar çok farklı coğrafyalarda hayat sürmüşlerdir. Yaşadıkları dönemdeki siyasî ve dinî gelişmeler, müelliflerin kitaplarına ve düşüncelerine yansımıştır. Bunlardan biri de Abraham ibn Daud'dur. İbn Daud, Rabbanî Yahudilerin dinî anlamda rakibi olan Müslümanlar, Hıristiyanlar ve Karaîlere karşı Yahudiliği inanç ve tarih açısından savunmak durumunda kalmıştır. İbn Daud 1110 yılında İspanya'da dünyaya gelmiştir. Doğduğu şehir kesin olarak bilinemese de Kurtuba olması kuvvetle muhtemeldir. En azından Müslümanların hâkimiyeti altında Arapça konuşulan bir şehirde doğduğu bilinmektedir. İspanya, 12. yüzyılda Murabıtlar, Muvahhidler, tevâif-i mülûk/mülûkü't-tevâif (taife emirlikleri) ve Hıristiyan krallıklar arasında canlı çekişmelere şahit olmuştur. Yarımadanın güneyine 1090-1147 yılları arasında Murabıtlar hâkim olmuşlardır. Murabıtların Kastilya ve Aragon krallıklarına saldırıları bu dönemde devam etmiş ve bazen galibiyet bazen de yenilgiyle sonuçlanmıştır. Murabıtların ardından Muvahhidlerin Kuzey Afrika ve İspanya'da etkili olduğu dönem başlamıştır. Muhammed ibn Tümer'tin (ö. 524/1130) öncülüğünde kurulan Muvahhidler, Murabıtlara kıyasla çok katı bir dinî politika izlemiştir. Bundan sadece diğer din mensupları değil, Müslümanlar da nasibini almıştır.<sup>1</sup>

1147 yılına kadar Murabıtların kontrolünde olan Kurtuba, bu tarihten itibaren Muvahhidlerin eline geçmiştir. İbn Daud da bu vakitten itibaren kuzeye doğru göç ederek Toledo'ya yerleşmiş ve hayatının geri kalanını orada geçirmiştir. Kurtuba'da yaşayan birçok Yahudi aynı tarihte şehirden kaçmıştır. Nitekim meşhur Yahudi düşünürü İbn Meymun (ö. 1204) ve ailesi de bu tarihlerde Kurtuba'dan ayrılarak İspanya'nın farklı şehirlerinde gezici olarak yaşadıkdan sonra Fas'a yerleşmiş ve oradan Mısır'a göç etmiştir. Toledo bir taife emirliği iken 1085 yılında Kastilya Kralı VI. Alfonso tarafından ele geçirilmiştir. Bu bilgiler ışığında 1110-1180 yılları arasında yaşayan İbn Daud'un, 1147 yılına kadar İslam egemenliğindeki Kurtuba'da, 1147-1180 yılları arasında da Toledo'da Hıristiyan Kastilya Krallığı egemenliğinde hayatını geçirdiğini söylemek mümkündür. İbn Daud, eserlerini Toledo'da kaleme almıştır. Arapçadan Latinceye tercüme yapan *Avendauth* isimli tercümanın kimliğiyle ilgili

<sup>1</sup> Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları: Siyasi Tarih* (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2012), 191-200; Lütfi Şeyban, *Reconquista: Endülüs'te Müslüman-Hıristiyan İlişkileri* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2003), 145-163; Adnan Adıgüzel, *Mağrib Medeniyetinin Zirvesi Muvahhidler: Kuruluş Dönemi* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2011), 34-88.

tartışmalar sürmekle birlikte, genel kanaat bu kişinin İbn Daud olduğu yönündedir.<sup>2</sup> İbn Daud ilk Aristocu Yahudi âlim olarak bilinmektedir. Ancak bir başka Aristocu düşünür İbn Meymun'un *Delâletü'l-Hâirin*'i yazmasıyla İbn Daud, İbn Meymun'un gölgesinde kalmıştır.<sup>3</sup>

İbn Daud İspanya'da bir yandan Müslümanlar ve Hıristiyanlar diğer taraftan da Karaîlerin reddiyeleri karşısında Yahudiliği savunmak üzere ciddi bir gayret göstermiştir. O, 1160-1161 yıllarında Yahudiliği savunmak üzere Arapça *el-'Aķīdetu'r-Rāfi'a* (Yüce İnanç) ve İbranice *Sefer ha-Kabala* (Gelenek Kitabı) adlı iki eser kaleme almıştır. İbn Daud, *el-'Aķīdetu'r-Rāfi'a* ile Yahudiliğin inanç açısından üstünlüğünü öne sürerken *Sefer ha-Kabala* ile Karaîlere karşı Rabbani geleneği savunmuştur. *Sefer ha-Kabala*'da, Karaîlerin Rabbani geleneğin temelsiz bir gelenek inşa ettiğine dair eleştirilerine cevap vermiş ve Yahudilerin, Musa'dan itibaren kesintiye uğramayan bir geleneğe sahip olduklarını ispatlamaya çalışmıştır. Bu çerçevede İbn Daud, her nesilde Yahudi âlimleri, onların ekollerini ve talebelerini listeleyerek geleneğin kopmadan devam ettiğini göstermek istemiştir. *Sefer ha-Kabala*'nın temel yazılış gerekçesi Karaîlerin Rabbani gelenekle ilgili eleştirileri olduğu için eserde Karaîlerden de ismen bahsedilmiş ve onların gelenekten yoksun oldukları vurgulanmıştır. İbn Daud'un bu eserlerinin dışında *Zihron Divrey Romi*, *Divrey Malhey Yisrael* ve *Midraş Zaharya* isimli eserleri de bulunmaktadır. *Zihron Divrey Romi*, Roma şehrinin kuruluşundan başlamakta, Julius Sezar, Cassius ve Hadrian gibi Roma imparatorlarının hükümranlık dönemlerine dair bilgiler vermektedir. Eserde ayrıca Roma İmparatoru Neron'a karşı Yahudilerin ayaklanması, Hıristiyanlığın ortaya çıkışı, İspanya'nın Hıristiyanlaşması, İslam'ın ortaya çıkışı ve İspanya'daki Hıristiyanlığın durumuna da değinilmektedir.

*Divrey Malhey Yisrael*, II. Mabed döneminde Helen egemenliğindeki Yahudilerin tarihini anlatmaktadır. *Yosifon* adlı kitaptan geniş özet şeklinde bilgiler nakleden müellif, II. Ptolemy Philadelphus'un Tevrat'ı Grekçeye tercüme ettirmesi ve Septuagint çevirisinin ortaya çıkışını anlatarak eserine başlamaktadır. Ardından Antiyohus'un hükümranlığını ele alan müellif, sonrasında detaylı bir şekilde Makkabi İsyanı'na yer vermektedir. Haşmoni Krallığı'nda yaşanan olayları, çekişmeleri ve

<sup>2</sup> Bk. Gad Freudenthal, "Abraham Ibn Daud, Avendauth, Dominicus Gundissalinus and Practical Mathematics in Mid-Twelfth Century Toledo", *Aleph* 16/1 (2016): 61-106.

<sup>3</sup> Detaylı bilgiler için bk. Milton Arfa, *Abraham Ibn Daud and the Beginnings of Medieval Jewish Aristotelianism* (Doktora Tezi, New York: Columbia University, 1954); Raphael Jospe, *Jewish Philosophy in the Middle Ages* (Brighton: Academic Studies Press, 2009), 327-330.



savaşları ele alan İbn Daud, Herod'dan da ayrıntılı bir şekilde bahsetmektedir. Filistin coğrafyasındaki Yahudilerin Roma yönetimiyle olan kavgalarına da değinen İbn Daud, iç karışıklık ve ayaklanmalardan bahsederek eseri Mabel'in yıkılması ve Masada'ya sığınan Yahudilerin hikâyesiyle bitirmektedir. *Midraş Zaharya* ise Zekeriya Kitabı'nda Yahudilerin kurtuluşunu öngören ifadeleri açıklayan bir metindir. İbn Daud, bu metinde söz konusu müjdelere ve öngörülerin gerçekleşmediğini iddia etmektedir. Buradan hareketle eserde, Mesih'in gelmediği fakat kurtuluş vaktinin çok yakın olduğu vurgulanmaktadır.<sup>4</sup> İbn Daud, biri Karaîliğe reddiye diğeri de astronomi hakkında iki eser daha kaleme almış fakat bu eserler günümüze ulaşmamıştır.

*el-'Aķīdetu'r-Rāfi'a'yı*, 14. yüzyılda Solomon ben Labi *ha-Emuna ha-Rama*, Samuel Matut ise *ha-Emuna ha-Nisea* adıyla İbraniceye tercüme etmiştir.<sup>5</sup> *el-'Aķīdetu'r-Rāfi'a'nın* orijinal Arapça metni kayıptır. İbranice çeviriler ise günümüze ulaşmıştır. İbn Daud, bu eserde Yahudiliğin yüce bir inanç olarak üstünlüğünü ve makul bir inanç sistemi olduğunu ispatlamaya çalışmaktadır. Nitekim *el-'Aķīdetu'r-Rāfi'a* isimlendirmesinin, kendisinden yaklaşık yirmi yıl önce yine İspanya'da Yehuda Halevi (ö. 1141) tarafından kaleme alınan *Kitābu'l-Ĥucce ve'd-Delīl fi'd-Dīni'z-Zelīl*<sup>6</sup> adlı eserin ismine reddiye amaçlı olduğu düşünülmektedir. Halevi, Yahudilerin Müslümanlar ve Yahudiler arasında zelil bir şekilde yaşamalarına ve aşağılanmalarına gönderme yaparak aşağılanmış din anlamında "ed-dīnu'z-zelīl" ifadesini kullanmaktadır. Buna mukabil, İbn Daud Yahudilik için "Yüce İnanç (*el-'Aķīdetu'r-Rāfi'a*)" ismini tercih etmektedir.<sup>7</sup> İbn Daud, *el-'Aķīdetu'r-Rāfi'a* adlı eserini yazma gerekçesini

<sup>4</sup> Abraham Zacuto (ö. 1452), *Sefer ha-Kabala'yı Dorot Olam* olarak isimlendirmektedir. Fakat bu isimlendirmenin müstensihinin eklemesi olduğu iddia edilmektedir. Bazı araştırmacılar da *Dorot Olam* adını İbn Daud'un tarihle ilgili eserlerinin şemsiye ismi olarak görmüşlerdir. İbn Daud'un eserlerinin isimlendirmelerine dair tartışmalar için bk. Katja Vehlow, *Abraham Ibn Daud's Dorot Olam (Generations of the Ages): A Critical Edition and Translation of Zikhron Divrey Romi, Divrey Malkhey Israel, and the Midrash on Zechariah* (Leiden: Brill, 2013), 1-2; Abraham İbn Daud, *The Book of Tradition: Sefer ha-Qabbalah*, ed. ve çev. Gerson D. Cohen (Philadelphia: The Jewish Publication Society 2010), xxviii, dipnot: 63.

<sup>5</sup> Abraham İbn Daud, *The Exalted Faith/Ha-Emunah ha-Ramah*, çev. Solomon İbn Lavi (*Ha-Emunah ha-Nissa'ah*); çev. Samuel İbn Maṭūṭ (*The Anonymous Commentary to Ha-Emunah ha-Ramah*); ed. Amira Eran (Jerusalem: Ben-Zvi Institute, 2019); Resianne Fontaine, *In Defence of Judaism: Abraham Ibn Daud: Sources and Structures of ha-Emunah ha-Ramah* (Assen/Maastricht: Van Gorcum, 1990), 1-6.

<sup>6</sup> Kitabın adı Orta Çağ'dan kalma yazmalarda bazen *Kitābu'l-Ĥucce ve'd-Delīl fi Nasri'd-Dīni'z-Zelīl* şeklinde yer almaktadır. Kitap kısa adıyla *Kitābu'l-Hazerī* olarak bilinmektedir.

<sup>7</sup> Fontaine, *In Defence of Judaism: Abraham İbn Daud*, 2.

Tanrı'nın kâdir-i mutlak oluşuyla özgür irade arasındaki çelişkiyi çözmek şeklinde ifade etmektedir. Eserin ana hedefi, Yahudi inancının üstünlüğünü Aristo felsefesini kullanarak ispatlamaktır. O, bunu dile getirirken kendisinden önce felsefi argümanlar kullanarak bunu yapmaya çalışan Saadya Gaon (ö. 942) ve İbn Cebir'ü (11. yy.) zikretmektedir. Saadya'nın felsefi konularda yetkin olmadığını ve derinlemesine incelendiğinde eserinin (*Kitābu'l-Emānāt ve'l-İ'tikādāt*) yetersiz olduğunu dile getiren İbn Daud, İbn Cebir'ün *Mekor Hayim (Yenbū'u'l-Hayāt)* adlı eserini ise çok sorunlu görmekte ve faydasız olarak değerlendirmektedir. Buradan hareketle de kendisi ikna edici bir eser telif etmeyi vadetmektedir.<sup>8</sup>

İbn Daud 12. yüzyıldaki Yahudilerin dinî durumlarını anlama adına önemli isimlerden biridir. Bir taraftan Karaîlerin saldırılarına karşı Rabbanî Yahudiliğin savunusunu yapan İbn Daud, diğer taraftan Müslümanların Tevrat'a yönelik nesih ve tahrif eleştirilerine, Hıristiyanların da Tevrat'ın hükümlerinin geçerliliğini yitirip Tanrı'nın Hıristiyanlarla yeni bir ahit yaptığı iddialarına cevap vermek durumunda kalmıştır. O, bunu yaparken farklı açılardan Yahudi cemaatinin kafasında oluşabilecek şüpheleri izale etmeye gayret etmiştir. Bu çalışmada reddiye kültürünün bir örneği olan *el-'Aķīdetu'r-Rāfi'a* adlı eserin nesih ve tahrifle ilgili değerlendirmeleri incelenecektir. Makalede önce İbn Daud'un Tevrat'la ilgili savunusu aktarılacak, sonra bu savunusunda istifade ettiği muhtemel Yahudi kaynaklarına yer verilecek, ardından da bu savunuların hangi Müslüman âlime cevap olarak yapıldığı tespit edilmeye çalışılacaktır. Zira İbn Daud'un açıkça bir Müslüman âlimin iddialarına cevap verdiğini belirtmesi, tek bir şahsı tespit etmeyi gerekli kılmaktadır. Kanaatimizce bu âlim, İbn Daud'la aynı coğrafyada yaşayan İbn Hazm'dır. Bu sebeple makalede bütün Müslüman âlimlerin nesih ve tahrifle ilgili düşüncelerini tek tek ele almak yerine, iddiamızı İbn Hazm üzerinden

<sup>8</sup> Abraham ibn Daud, *The Exalted Faith*, çev. Norbert M. Samuelson (Rutherford: Fairleigh Dickinson University Press, 1986), 369-370 (İbranice), 40-41 (İngilizce). İlk kaynakta 14. yüzyılda yapılan iki İbranice çeviri karşılaştırmalı olarak verilmektedir. Weil ve Samuelson tarafından hazırlanan edisyonlarda ise sadece İbn Labi çevirisi yer almaktadır. Karşılaştırma adına bu üç kaynağa da müracaat edilerek atfı yapılacaktır. Araştırmacılar arasında bu esere atfı vermekle ilgili bir standart bulunmamaktadır. Bazıları yazma numaraları üzerinden verirken bazıları da ana bölüm ve alt bölümler şeklinde atfı vermektedir. Makalede incelenecek hususların tamamı beşinci esasın ikinci makalesinde (*ikar hamışı maamar şeni*) geçtiği için bu şekilde atfı vermek yerine okuyuculara kolaylık sağlamak adına her bir edisyonadaki sayfa numaralarına atfı yapılacaktır. *The Exalted Faith* adıyla yayınlanan edisyon hem İbranice metin hem de İngilizce çevirisini içerdiği için İngilizce çevirisine de atfı yapılacaktır.

delillendirmeye çalışacağız. Amacımız Müslümanların Tevrat'a yönelik nesih ve tahrif eleştirilerini listelemek değil, sadece *el-'Aķīdetu'r-Rāfi'a* adlı eserdeki Tevrat savunusunun bağlamını örneklerle ortaya koymaktır. Bu sebeple makale, tamamen *el-'Aķīdetu'r-Rāfi'a* üzerine kurgulanmıştır ve onun dışına çıkmamaktadır.

## 1) Nesih ve Bedâ

İbn Daud, Tevrat'a ve Musa şeriatına yönelik Müslümanlar tarafından yöneltilen nesih ve tahrif iddialarını eserinin "beşinci esas ikinci makale" (*ikar hamīši maamar šeni*) bölümünde ele almaktadır. Yukarıda da ifade edildiği üzere *el-'Aķīdetu'r-Rāfi'a* adlı eserin orijinal Arapça metni kayıp olduğu için Orta Çağ'daki İbranice çevirileri kullanılmaktadır. Böyle olunca İbn Daud'un kullandığı teknik kavramları kesin olarak bilme imkânımız bulunmamaktadır. Bununla birlikte bağlam dikkate alınarak İbranice çevirideki kelime tercihleri üzerinden müellifin Arapça orijinal metinde kullandığı bazı kavramları tespit etmek de mümkün olabilmektedir. İbn Daud nesih konusuna şu şekilde girmektedir:

*Burada zikretmek istediğimiz temura/haataka kelimesi, bir şeyin daha önce olduğu durumdan alınması anlamında kullanılan bir isimdir. Arapçada "Güneş, karanlığın yerine geçti" derken de bu ifade kullanılmaktadır. Yine "Allah, falanca milletin hükümlerini falancayla değiştirdi" derken de bu ifade kullanılmaktadır. Bir din/emir diğerinin yerine geçtiğinde diğerinin yerini aldı deriz.<sup>9</sup>*

İbn Labi'nin İbranice çevirisinde kullanılan *temura*, bir şeyin yerine geçmek, bir şeyin bedeli olmak, bir şeyin karşılığında ortaya koymak anlamlarına gelmektedir. İbn Matut çevirisinde ise bu kelime *haataka* kelimesiyle karşılanmaktadır. İbn Daud'un burada bahsettiği *temura/haataka* ifadesinin nesih olduğu açıktır. Son cümlede İbn Labi, *dat* (din) kelimesini tercih ederken İbn Matut *mitsva* (emir) kelimesini tercih etmektedir. Böylece İbn Daud, okurlar için öncelikle nesih kavramını açıklayarak konuya giriş yapmaktadır. İbn Daud, geçmişte yaşanan olayları neshe tabi olmayan hususlar çerçevesinde değerlendirmektedir. Bir diğer ifadeyle tarihin bir kesitinde yaşanmış olaylar, kişiden kişiye veya milletten millete değişemez. Bir olayın/kıssanın bir dinde bu şekilde,

<sup>9</sup> Abraham ibn Daud, *Emuna Rama*, çev. İbn Labi ve İbn Motut, ed. Yehuda Eisenberg (Kudüs: Hotsaat ha-Sehel, 1987), 28-29; Abraham ibn Daud, *Sefer ha-Emuna ha-Rama*, çev. Solomon ibn Labi, ed. Samson Weil (Frankfort 1852), 75; İbn Daud, *The Exalted Faith*, 319 (İbranice), 204 (İngilizce).

diğer bir dinde başka bir şekilde anlatılması ikisinden birinin yanlış olduğunu gösterir. Yanlış olanın Tanrı kelâmı olamayacağını vurgulayan İbn Daud, bu tür sistemlerin uydurulmuş yasalar (*nimus baduy*) olduğunu dile getirmektedir.<sup>10</sup>

İbn Daud, Yahudi âlimler arasında neshi kabul edenler bulunduğunu belirtmektedir.<sup>11</sup> Bunun yanında neshi kesinlikle kabul etmeyenlerin çoğunlukta olduğuna dikkat çeken müellif, bu düşüncede olan âlimlerin konuyu Tanrı'nın bilgisi çerçevesinde ele aldıklarını nakletmektedir. Bu anlayışa göre Tanrı'nın zatı ve bilgisi birdir, birbirinden ayrı şeyler değildir. Bu sebeple de yeni gerçekleşen hadiseler Tanrı'nın bilgisinde artma veya eksilme meydana getirmez. Filozoflara ve kelamcılara göre sıfatların Tanrı'nın zatına eklenemeyeceğini belirten İbn Daud, bu sebeple de Tanrı'nın bilgisine yeni bir şey eklenmesinin mümkün olmadığını dile getirmektedir.<sup>12</sup> O, Tanrı'nın bir emirle farklı bir düşünce belirtmesinin ancak o konuyla farklı bir şey irade etmesi olarak algılanabileceğini belirtmektedir. O, buna örnek olarak Tanrı'nın insanı yarattığına pişman olması (Tekvin 6:6), Tanrı'nın yapacağı kötülükten vazgeçmesi (Çıkış 32:14), Musa'nın ricası üzerine Tanrı'nın İsrailoğullarını bağışlaması (Sayılar 14:20) ve Saul'ü kral atadığına pişman olması (I. Samuel 15:11) gibi pasajları vermektedir.<sup>13</sup>

İbn Daud, konuyu nesih ve *bedâ* bağlamında ele almaktadır. Bilindiği üzere *bedâ*, Tanrı'nın takdir ettiği bir hususun farklı bir şekilde sonuç vermesi anlamında kullanılan bir Kelâm terimidir. Şia fırkaları arasında yaygın olan bu görüşe göre, Tanrı'nın ilim ve iradesinde değişiklik meydana gelmesi muhtemeldir. *Bedâ* görüşünü savunanlara göre Hz. Yunus'un kavminden azabın kaldırılması (Yûnus, 10/98), İsmail'in yerine koçun kurban edilmesi (es-Sâffât, 37/101-107) gibi hususlar Kur'an'daki *bedâ* örnekleri olarak sıralanmaktadır. *Bedâ* düşüncesinde Allah'ın eksik bir bilgiye sahip olması veya gelecekte olacak şeyleri öngörememesi ve bilgisinin artıp eksilmesi gibi hususlar gündeme geldiği için Ehl-i Sünnet

<sup>10</sup> İbn Daud, *Emuna Rama*, 28-31; İbn Daud, *Sefer ha-Emuna ha-Rama*, 75; İbn Daud, *The Exalted Faith*, 319 (İbranice), 204-205 (İngilizce). İnceleme için bk. Fontaine, *In Defence of Judaism: Abraham ibn Daud*, 150-153; Resianne Fontaine, "Abraham Ibn Daud's Polemics Against Muslims and Christians", *The Three Rings: Textual Studies in the Historical Triologue of Judaism, Christianity, and Islam*, ed. Barbara Roggema vd. (Leuven: Peeters, 2005), 22-23.

<sup>11</sup> İbn Daud'un neshle ilgili genel değerlendirmeleri için bk. Fontaine, "Abraham Ibn Daud's Polemics Against Muslims and Christians", 23-29.

<sup>12</sup> Benzer ifadeler Musa ibn Meymun'da da rastlanmaktadır. İbn Meymun, *Mişne Tora*, Hilhot Yesodey ha-Tora, 2:10.

<sup>13</sup> İbn Daud, *Emuna Rama*, 30-31; İbn Daud, *Sefer ha-Emuna ha-Rama*, 75-76; İbn Daud, *The Exalted Faith*, 318 (İbranice), 205 (İngilizce).

tarafından reddedilmiştir. Ehl-i Sünnet arasında *bedâ* kavramı yerine nesih kavramı kullanılmaktadır. Nesih bir hükmün yeni bir hükümle kaldırılması anlamındadır. Fakat nesih düşüncesinde ilgili hükmün ne zaman sona ereceğine dair bilginin Allah nezdinde olduğuna inanılmaktadır. Bir diğer ifadeyle nesihle birlikte değişiklik ve yeni durum, Allah'ın ilminde değil, insanların bilgilerinde meydana gelmektedir.<sup>14</sup>

İbn Daud'un Yahudiler arasında neshi kabul edenlerin olduğuna dair bilgisinin kaynağının Karaî âlim Kirkisanî (ö. 940'tan sonra) olması muhtemeldir. Kirkisanî, nesih konusunda Karaîler ve Ananîler arasında farklı düşünceler olduğundan bahsetmektedir. O, Karaî gruplar arasında Musa'ya verilen emir ve yasakların Âdem'den itibaren geçerliliğini savunanlar olduğuna değinmektedir. Bu düşünceye göre emirler için kıdem söz konusudur ve nesih hiçbir surette geçerli değildir. Kirkisanî'nin nakline göre Karaî gruplar arasında bazı kişiler de neshi inkâr etmekte, fakat emirlerin sürekli olarak artarak Musa şeriatıyla birlikte kemâle ulaştığını iddia etmektedirler. Âdem'e verilen emirlerin üzerine ilaveler yapılarak Nuh'a birtakım emirler verilmiştir. Daha sonra o emirlerin üzerine başka emirler ilave edilerek İbrahim'in şeriatına yeni emirler eklenmiştir. Musa'da bu süreç tamamlanmıştır ve ondan sonra artık eksiltme ve çıkarma olmayacaktır. Onun aktarımına göre Karaîlerden bazıları da Tevrat'taki emirlerin tamamının Âdem'den başladığını reddetmektedir. Bu gruba göre ebedi olarak yürürlüğe konulmayan ve belirli bir zaman için tesis edilen emirlerin neshedilmesi caizdir. Kirkisanî'nin de benimsediği görüş budur (*ve-hâzâ huve kavlunâ ve mezhebunâ*). Kirkisanî'nin naklettiği bir diğer grup da yine, Allah'ın adaletiyle bağdaşmayacağı gerekçesiyle neshi inkâr etmektedir. Zira böyle olması durumunda Allah, farklı zaman dilimlerinde farklı insanlara farklı emirler verebilirdi ve bunlar birbirine zıt emirler de olabilirdi. Kirkisanî, Allah'ın haram ettiği şeyleri helal etme ihtimalini ortaya çıkaracağını öne sürerek neshi reddeden başka bir gruptan da bahsetmektedir. Buna göre nesih uygulanarak çocuk öldürmek helal olabilir, Allah'a sövmek mübah olabilir, Allah'a ibadet yasaklanabilir ki bunların olması mümkün değildir. Kirkisanî emirlerin kıdemini savunanların daha da ileri giderek Âdem'in sünnet olduğunu, Suka'da oturduğunu, Pesah'ı kutladığını iddia ettiklerini belirtmektedir. Kirkisanî, bu iddiayı reddederek Pesah'ın Mısır çıkışı tarihî bir hadiseye binaen emredilen bir husus olduğunu belirterek özel bir

<sup>14</sup> Avni İlhan, "Bedâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1992), 5: 290-291.

sebebe istinaden ve tarihin belli bir zaman diliminden sonra vazedildiği için Âdem'in Pesah'ı kutlamasının imkânsızlığına dikkat çekmektedir.<sup>15</sup>

Kirkisanî Müslümanlardan bir grubun (*kavmen mine'l-Muslimîn*) Allah için *bedâyı* caiz gördüklerinden bahsetmektedir. Ona göre Allah'ın bir konuda bir emir verip daha sonra o emir uygulanmadan ondan vazgeçmesi ve o emri yasaklaması Allah için söz konusu değildir. Çünkü Allah gelecekte ne olacağını öngöremeyecek cahil bir varlık değildir. Allah'ın gelecekte olacaklarla ilgili bir bilgi eksikliği olmadığı için *bedânın* kabul edilmesinin söz konusu olmadığını vurgulayan Kirkisanî, Tevrat'tan *bedâ* için delil olarak kullanılabilir hususları da kendi bakış açısıyla yorumlamaktadır. Bu çerçevede İbrahim'in İshak'ı kurban etmesine dair emrin daha sonra koç kesilmesiyle değiştirilmesine değinen müellif, İbrahim'e verilen ilk emrin imtihan ve sınamaya (*tecribe ve-mihne*) gerekçesiyle söylenen bir emir olduğuna dikkat çekerek burada Tanrı'nın karar değiştirmedeğini belirtmektedir. Kirkisanî, *bedâyı* savunanların Tevrat'tan getirdiği diğer örnekleri de cevaplayarak iddiaları reddetmektedir.<sup>16</sup> Ona göre, Âdem'in çocuklarının kardeş evliliği yapması, İbrahim'in doksan dokuz yaşında sünnet olması ve Yakup'un iki kız kardeşi aynı anda nikâhına alması Musa'ya verilen farzların Âdem'den beri geçerli olan yasalar olmadığını göstermektedir. Ona göre bazı emirler ezeli ve ebedidir, ama bazıları zamana ve mekâna göre değişebilir.<sup>17</sup>

İbn Daud'un nesihle ilgili açıklamaları incelendiğinde Endülüslü âlim İbn Hazm'ın (ö. 1064) eserlerinden haberi olduğu anlaşılmaktadır.<sup>18</sup> İbn Hazm, Yahudiler arasında nesihle ilgili iki düşünce olduğundan bahsetmektedir. Birinci grup, nesih düşüncesini reddeden ve neshin mümkün olmadığını ileri sürenlerdir. İkinci grup ise, neshin mümkün olduğunu kabul eden fakat bunun vâki olmadığını savunanlardır. İbn Hazm'a göre neshi kabul etmeyenlerin dayanağı, "Allah'ın bir şeyi önce emretmesi, sonra da onu yasaklaması imkânsızdır. Şayet böyle olsa idi, bu durumda hak bâtil olur, itaat isyana dönüşür, aynı şekilde bâtil olan bir şey hak olur ve mâsiyet de taat olurdu"<sup>19</sup> demeleridir. İbn Hazm, her ne kadar bunu kabul etmeseler de Tevrat'ta nesih ve *bedâya* işaret eden pasajlar

<sup>15</sup> Yakup bin Yitshak el-Kirkisanî, *Kitābu'l-Envār ve'l-Merākīb*, ed. Leon Nemoy (New York: Alexander Kohut Memorial Foundation, 1939-1943), IV:52-53, 440-443.

<sup>16</sup> Kirkisanî, *Kitābu'l-Envār ve'l-Merākīb*, IV:54, 443-448.

<sup>17</sup> Kirkisanî, *Kitābu'l-Envār ve'l-Merākīb*, IV:57, 460-468.

<sup>18</sup> Bk. Fontaine, "Abraham Ibn Daud's Polemics Against Muslims and Christians", 23-24, 29, 31.

<sup>19</sup> İbn Hazm'ın bu konudaki kaynağının Kirkisanî olduğu anlaşılmaktadır. Bu ifadenin aynıysa Kirkisanî tarafından kullanılmaktadır. Kirkisanî, *Kitābu'l-Envār ve'l-Merākīb*, IV:53, 441-443.

bulduğunu belirtmektedir. O, Tevrat'ın anlatımını esas alarak Yakup'un şeriatına göre aynı anda iki kız kardeşle evliliğin caiz olduğuna, Musa şeriatında ise bunun yasaklandığına dikkat çekmektedir. Yine Musa'nın babası halasıyla evlenmiştir ki bu Musa şeriatında yasaktır. İbn Hazm başka örnekler sıraladıktan sonra neshi inkâr etmelerine rağmen Tevrat'ta bunun gerçekleştiğine dair birçok delil olduğunu belirtmektedir. O, daha sonra konuyu *bedâya* getirmektedir. Tevrat'ta nesihten daha aşırı ve kötü olan şeyin *bedâ* olduğuna dikkat çeken müellif, bu çerçevede Allah'ın İsrailoğullarını cezalandırmaya karar vermesini aktarmaktadır (Sayılar 14:11-12). Tevrat'a göre Musa'nın yalvarması üzerine Tanrı, "Dileğin üzerine onları bağışladım" (Sayılar 14:20)<sup>20</sup> diyerek bundan vazgeçmiştir. İbn Hazm, bu pasajı aktardıktan sonra "İşte bu, yüce Allah'ın her ikisinden de münezzehe olduğu *bedâ* ve yalandır" ifadelerini kullanmaktadır. Allah'ın aldığı bir karardan sonra vazgeçtiğini nakleden bu ifadelerin açık bir yalan olduğuna dikkat çeken İbn Hazm, Allah'ın şanının böyle yalanlardan beri olduğunu vurgulamaktadır.<sup>21</sup>

İbn Hazm, bir başka yerde de Musa'nın ricası üzerine İsrailoğullarının cezalandırılmaktan kurtulmasından bahseden pasajda tuhafıklar olduğunu belirtmektedir. Allah'ın halka musibet indirmeyi planladıktan sonra bundan vazgeçmesinin imkânsız olduğuna dikkat çeken İbn Hazm, ayrıca Allah'ın daha önce İsrailoğullarını başarıya ulaştıracağına dair vaatte bulunup daha sonra bunu gerçekleştirmeden halkı helak etmesinin çelişki olduğunu belirtmektedir. Allah'ın vaadinden dönmeyeceğini dile getiren müellif, Yahudileri Allah'a *bedâ* nispet etmekle suçlamaktadır. İbn Hazm, *bedânın* söz konusu olmadığına fakat neshin vaki olduğuna değinmektedir. Neshin inkâr edilemeyeceğini belirten müellif, neshedilen hususların da daha önceden Allah'ın ilminde olduğuna dikkat çekmektedir. O, "Bedâ'ya gelince, bu bir şeyi yapmaya niyet eden, sonra da niyet ettiğinin dışında bir şey yapan kimsenin sıfatlarından biridir. Bu, yaratılmış varlıkların sıfatıdır, ezeli olanın sıfatı değildir. Çünkü ezeli olan Allah'a başlangıç anında hiçbir şey gizli değildir" ifadelerini kullanmaktadır.<sup>22</sup> İbn Hazm, Allah'ın İsrailoğullarını cezalandırmaya niyetlenmişken Musa'nın ricası üzerine bundan vazgeçmesine dair Tevrat

<sup>20</sup> Kitab-ı Mukaddes çevirilerinde Kitab-ı Mukaddes Şirketi tarafından hazırlanan Kutsal Kitap çevirisi (İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları, 2002) esas alınmıştır.

<sup>21</sup> Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd İbn Hazm, *el-Fasl: Dinler ve Mezhepler Tarihi*, çev. Halil İbrahim Bulut (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017), 1: 426-432.

<sup>22</sup> İbn Hazm, *el-Fasl*, 1: 602-604.

pasajını İbn Nağrile'ye (ö. 1055) yazdığı reddiyede de kullanmaktadır.<sup>23</sup> Ona göre Tevrat'ın bu anlatımında *bedâ* söz konusu olup bu tür sıfatlar, Allah'a değil, zayıf karakterli insanlara yaraşır. Allah bunlardan münezzehtir.<sup>24</sup> İbn Daud'un neshi mümkün görenlere örnek olarak verdiği, Tanrı'nın İsrailoğullarını cezalandırmaktan vazgeçmesine dair pasajın İbn Hazm'ın eserlerinde de aynı bağlamda detaylı bir şekilde incelendiği görülmektedir.

İbn Daud, Tevrat'ta nesih olduğunu iddia edenlerin “Kurbanlarınızın sayısı çokmuş, bana ne?’ diyor Rab!” (İşaya 1:11) ve “Yeni Ay törenlerinizden, bayramlarınızdan nefret ediyorum. Bunlar bana yük oldu” (İşaya 1:14) gibi pasajları kullandıklarına dikkat çekmektedir. Bu ifadelerle göre Tanrı, daha önce emrettiği şeylerden vazgeçmiş görünmektedir. Fakat İbn Daud'a göre bu ifadeleri nesih bağlamında yorumlamak yanlıştır. Zira ilgili cümlelerin bağlamı İsrailoğullarının günahları sebebiyle Tanrı'nın onlardan yüz çevirmesidir. Hıristiyanlar da buradan hareketle Yahudilerin artık terk edildiğini ve Hıristiyanlarla yeni ahit yapıldığını iddia etmektedirler.<sup>25</sup> İbn Daud'a göre, İsrailoğulları eğer Tanrı'nın yolundan gidip bütün emirleri yerine getirirlerse, Tanrı da onları sevecek ve onurlandıracaktır (İşaya 58:9, 13; 66:23-24). O, emirlerin yerine getirilmesi durumunda Tanrı'nın rızasının kazanılacağı vaadinden hareketle bu emirlerin ebedi olarak geçerliliğini koruduğuna dikkat çekmektedir. İbn Daud burada “peygamberlerin mührü” diye bahsettiği Malaki'den “Kulum Musa'nın yarasını, bütün İsrail'e iletmesi için Horev Dağı'nda ona verdiğim kuralları, ilkeleri anımsayın” (Malaki 4:4) ifadelerini alıntılanmaktadır.<sup>26</sup>

İbn Daud'dan önce Saadya da aynı bağlamda Malaki'den ilgili pasajı aktararak Tevrat'ın emirlerinin ölülerin diriltilmesine kadar geçerliliğini koruyacağını belirtmiştir.<sup>27</sup> Kirkisanî de Malaki'den “peygamberlerin

<sup>23</sup> Sarah Stroumsa, bu reddiyenin muhatabının İbn Nağrile değil, İbn Ravendi olduğunu iddia etmektedir. Bk. Sarah Stroumsa, “From Muslim Heresy to Jewish-Muslim Polemics: Ibn alRāwandi's Kitāb al-Damigh”, *Journal of the American Oriental Society* 107/4 (1987), 767-777. Reddiyenin içeriğiyle ilgili geniş değerlendirmeler için bk. Zeynep Yücedoğru, *İbn Hazm ve er-Red 'alā İbni'n-Nağrile el-Yehūdî İsimli Reddiyesinin Analizi* (Yüksek Lisans Tezi, Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009).

<sup>24</sup> Ebû Muhammed Alî b. Saîd İbn Hazm, “er-Redd 'alā İbn Nağrile el-Yehūdî”, *Resâilü İbn Hazm*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: el-Müessesetu'l-Arabiyye li'd-Dirâsati ve'n-Neşr, 1987), 3: 51, 63.

<sup>25</sup> Tartışmalar için bk. Fontaine, *In Defence of Judaism: Abraham ibn Daud*, 155-156.

<sup>26</sup> İbn Daud, *Emuna Rama*, 32-33; İbn Daud, *Sefer ha-Emuna ha-Rama*, 76; İbn Daud, *The Exalted Faith*, 318 (İbranice), 206 (İngilizce).

<sup>27</sup> Saadya Gaon, *Kitābu'l-Emānāt ve'l-İ'tikādāt*, ed. Yosef Kafih (Kudüs: Mahon Sura, 1970), III:7.



mührü (*hâtimu'n-nebiyyîn*)" olarak bahsederek aynı pasaja atıf yapmaktadır. Kirkisanî, son peygamberin tavsiyesinde de Musa şeriatına tabi olmanın önemini vurgulandığına dikkat çekerek Tevrat için nesih ve değiştirilme gibi bir hususun mümkün olmadığını savunmaktadır. O, ayrıca kutsal metinlerde Musa'dan sonra gelecek herhangi bir peygamberin Tevrat dışında bir şeriat getireceğine dair bir ifade bulunmadığını ve Musa şeriatının ebedi olduğunu vurgulamaktadır.<sup>28</sup> Bu kullanımın benzeri İbn Meymun'da da görülmektedir. İbn Meymûn, İbranice kaleme aldığı *Mişne Tora*'da Malaki'den bahsederken *aharon bahem* (onların/peygamberlerin sonuncusu),<sup>29</sup> Arapça kaleme aldığı *Şerhu'l-Mişna*'da ise *hâtimetuhum* (onların sonuncusu/mührü) ifadelerine yer vermektedir.<sup>30</sup> Kirkisanî'nin, İbn Daud ve İbn Meymun'un Malaki'den "peygamberlerin mührü" diye bahsetmeleri, Hz. Muhammed için kullanılan *hâtemu'n-nebiyyîn* (Ahzab, 33/40) ifadesine reddiyedir. Yahudi geleneğine göre Malaki son peygamber olarak kabul edilmektedir. İbn Daud da bu ifadeyle Hz. Muhammed'in peygamber olmadığını, bunun sonucunda da Tevrat'ın neshedilmediğini savunmaktadır.

İbn Daud, Tevrat'ın emirlerinde neshin söz konusu olmadığını, değişen emir ve yasakların da zamanla sınırlanmış uygulamalar olduğunu söyleyerek bunların zaten baştan bu şekilde takdir edildiğini ifade etmektedir. Bu düşünce, daha önce Saadya Gaon tarafından da benzer şekilde ifade edilmiştir. Nesih konusunu detaylı bir şekilde inceleyen Saadya, Yahudiler arasında emir ve yasakların dört türde tasnif edildiğinden bahsetmektedir. Bunlardan ilki zamandan ve mekândan bağımsız her şartta ebedi olan emir ve yasaklardır. İkinci grup, belirli bir zamanla sınırlı olan, üçüncü grup belirli bir mekânla ilgili olan, dördüncü grup da belirli bir sebebe bağlı olarak geçerli olan emir ve yasaklardır. Birinci grupta nesih mümkün değilken, diğerlerinin hepsinde mümkündür, çünkü diğerleri şarta bağlı emir ve yasaklardır. Saadya, bunların haricinde beşinci grup emir ve yasaklardan bahsetmektedir. Buna göre, emir ve yasağın şartının önceden açıkça belirtilmediği, buna rağmen emrin iptal edildiği durumlar vardır. Bu durumun bilgisinin önceden Tanrı'da olduğuna dikkat çeken müellif, bunun da aslında diğer şarta bağlı emir ve yasaklar gibi olduğunu belirtmektedir. Sadece insanlar şarta bağlı olan bu durumu ilgili emir-yasak neshedildiğinde öğrenmektedirler. Tanrı'nın başından itibaren söz konusu emir ve yasakları ileride kaldırmak

<sup>28</sup> Kirkisanî, *Kitābu'l-Envār ve'l-Merākib*, III:15, 293.

<sup>29</sup> İbn Meymun, *Mişne Tora*, Hilhot Yesodey ha-Tora, 9:2.

<sup>30</sup> İbn Meymun, *Hakdamot ha-Rambam*, ed. Yitshak Şilat (Maale Adumim: Hotsaat Şilat, 1992), 330.

üzere koyduğunu dile getiren Saadya, bu sebeple ilgili emir ve yasaklar için neshin söz konusu olmadığını iddia etmektedir.<sup>31</sup>

İbn Daud, Tanrı'nın Musa'ya hitaben söylediği "Tanrı Sina Dağı'ndan geldi, onlara halkına Seir'den doğdu ve Paran Dağı'ndan parladı" (Tesniye 33:2) ifadelerine de yer vermektedir. Buna göre Müslümanlar, bu Tevrat cümlesinden her bir şeriata bir delil çıkararak Sina'yı ilk ahide (Musa), Seir'i ikinci ahide (İsa), Paran'ı da üçüncü ahide (Muhammed) işaret olarak görmektedirler. Bu görüşe göre, Seir ve Paran yeni şeriatlara/peygamberlere işaret etmekte ve Musa şeriatının neshedildiğini göstermektedir. İbn Daud, Tevrat'ta İsrailoğullarının Mısır çıkışında Seir ve Paran'da konakladıklarına dair "Sonunda geri dönüp Rab'bin bana buyurduğu gibi Kızıldeniz yolundan çöle gittik. Uzun süre Seir dağlık bölgesinde dolanıp durduk" (Tesniye 2:1) ve "İkinci yılın ikinci ayının yirminci günü bulut Levha Sandığı'nın bulunduğu konutun üzerinden kalktı. İsraililer de Sina Çölü'nden göç etmeye başladılar. Bulut Paran Çölü'nde durdu" (Sayılar 10:11-12) ifadelerini alıntılımaktadır. Ona göre, bu pasajlar ışığında Tanrı'nın Seir'den ışıması ve Paran Dağı'ndan görünmesi de yine İsrailoğullarıyla ilgilidir. İbn Daud, daha sonra "Onlara kardeşleri arasından senin gibi bir peygamber çıkaracağım. Sözlerimi onun ağzından işiteceksiniz. Kendisine buyurduklarımın tümünü onlara bildirecek" (Tesniye 18:18) ifadelerini aktarmaktadır. O, Müslümanların iyi İbranice bilmedikleri için ilgili pasajları yanlış anladıklarını öne sürmektedir. Ona göre burada "kardeşleriniz" ifadesi İsrailoğullarından başkası için kullanılamaz. O, Tevrat'ta "kardeşleriniz" ifadesinin İsrailoğulları anlamında kullanıldığı yerlere örnek olarak "Tanrı'nız Rab'bin size vereceği ülkeye girip orayı mülk edinerek yerleştiğinizde ve çevremizdeki ulusların tümü gibi biz de başımıza bir kral atayalım dediğinizde atayacağınız kral Tanrınız Rab'bin seçtiği kişi olmalıdır. Atayacağınız kral kendi kardeşlerinizden biri olmalı. Soydaşlarınızdan olmayan birini, bir yabancıyı kral seçmeyeceksiniz" (Tesniye 17:14-15) ve "Kardeşin sana uzaksa ya da hayvanın kime ait olduğunu bilmiyorsan evine götür. Kardeşin sığırını ya da koyununu aramaya çıkıncaya dek hayvan evinde kalsın. Sonra ona geri verirsin" (Tesniye 22:2) cümlelerini vermektedir.<sup>32</sup>

Bilindiği üzere bu pasajlar, *beşairü'n-nübüvve* geleneğinde Hz. Muhammed'e işaret olarak görülmektedir.<sup>33</sup> Paran'ın Hz. Muhammed'e

<sup>31</sup> Saadya Gaon, *Kitābu'l-Emānāt ve'l-İ'tikādāt*, III:7.

<sup>32</sup> İbn Daud, *Emuna Rama*, 40-41; İbn Daud, *Sefer ha-Emuna ha-Rama*, 78-79; İbn Daud, *The Exalted Faith*, 316 (İbranice), 208 (İngilizce).

<sup>33</sup> Geniş açıklamalar için bk. Yasin Meral, *Yahudi Düşüncesinde İslam Algısı* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 145-159.

işaret olarak kullanılmasına Saadya Gaon da değinmekte ve Sina Dağı'nın farklı bölgelere yayılmış bir dağ olduğunu ve farklı bölgelerde farklı isimlerle anıldığını belirtmektedir. Buradan hareketle Seir ve Paran'ın, Sina Dağı'nın diğer isimleri olduğuna dikkat çeken Saadya, Paran isminin Hz. Muhammed'e işaret olarak alınma ihtimalini reddetmektedir. O, bu konuda Habakkuk Kitabı'nda yer alan "Kutsal Tanrı Paran Dağı'ndan geldi" (3:3) ifadesine değinmektedir. Saadya, bu cümlede her ne kadar gelecek zaman fiili kullanılsa da cümlenin anlam olarak geçmiş zamana işaret ettiğini belirtmektedir. O, bu çerçevede Tanah'ta gelecek zaman kipinde kullanıldığı halde geçmişte yaşanmış olaylara işaret eden örnekleri sıralamaktadır. Saadya'nın bu örnekleri kullanması nesih bağlamındadır. Ona göre Seir ve Paran, Tanrı'nın yeni şeriatlarına işaret etmez; dolayısıyla bu pasaj Tevrat'ın neshine delil olarak kullanılamaz.<sup>34</sup>

Tevrat'ta Hz. Muhammed'e işaret olarak görülen yukarıdaki iki pasaj da İbn Hazm tarafından kullanılmaktadır. İbn Hazm, "Onlara kardeşleri arasından senin gibi bir peygamber çıkaracağım. Sözlerimi onun ağzından işiteceksiniz. Kendisine buyurduklarımın tümünü onlara bildirecek" (Tesniye 18:18) cümlesinde Hz. Muhammed'e işaret olduğunu belirtmektedir. Ona göre bu pasajdaki ifadeler, Hz. Muhammed'in dışındaki hiçbir kimseye uygun düşmez. Çünkü İsrailoğullarının kardeşleri İsmailoğullarıdır. İbn Hazm, ayrıca "Tanrı Sina Dağı'ndan geldi, onlara halkına Seir'den doğdu ve Paran Dağı'ndan parladı" (Tesniye 33:2) cümlesini alıntılıyarak Sina'nın Hz. Musa'nın, Seir'in Hz. İsa'nın gönderildiği yer olduğunu belirtmektedir. O, Paran'ın ise Hz. Muhammed'in gönderildiği yer olan Mekke olduğunu ve bunda hiçbir şüphe bulunmadığını iddia etmektedir. Hz. İbrahim'in oğlu İsmail'i Paran'a yerleştirdiğine dikkat çeken İbn Hazm, İsmail'in Mekke'ye yerleştiğine kimsenin itiraz edemeyeceğini, bu sebeple ilgili Tevrat pasajındaki Paran'ın Hz. Muhammed'in gönderildiği beldeye işaret ettiğini savunmaktadır.<sup>35</sup> İbn Hazm, bir başka eserinde de bu konuyu işlerken "İsrailoğullarının kardeşleri İsmailoğulları değildir de kimdir?" sorusunu sormaktadır. O, "İsrail'de Musa gibi Rab'bin yüz yüze görüştüğü bir peygamber çıkmadı" (Tesniye 34:10) ifadesinin Tesniye 18:18'de müjdelenen peygamberin İsrailoğullarından olma ihtimalini ortadan kaldırdığını iddia etmektedir. İbn Hazm'a göre, "Tanrı'n Rab size aranızdan, kardeşlerinizden benim gibi bir peygamber çıkaracak" (Tesniye 18:15) cümlesindeki "benim gibi (Musa gibi)" detayı ve diğer pasajdaki İsrailoğulları arasından Musa gibi peygamber çıkmadığına dair kayıt,

<sup>34</sup> Saadya Gaon, *Kitābu'l-Emānāt ve'l-İ'tikādāt*, III:8.

<sup>35</sup> İbn Hazm, *el-Fasl*, 1: 460-461.

müjdelenen peygamberin İsrailoğullarından olmadığını göstermektedir. İbn Hazm, bu cümlede İsrailoğullarının kastedilebilmesi için “kardeşlerinden” yerine “kendilerinden” ifadesinin kullanılmasını gerektiğini belirtmektedir.<sup>36</sup> Yukarıda da ifade edildiği üzere, Tesniye 18:18’de geçen “kardeşleriniz” ifadesi İbn Daud tarafından sadece ve sadece İsrailoğullarına işaret olarak anlaşılmaktadır. Müslüman âlimler ise erken dönemlerden itibaren bu cümlede Hz. Muhammed’e işaret ararken Yahudilerin tam tersi bir argümanla “kardeşleriniz” ifadesinin İsmailoğullarından başka bir kavim olamayacağını iddia etmişlerdir. Müslüman âlimlere göre İsmailoğulları, İsrailoğullarının kardeşidir. Eğer müjdelenen peygamber İsrailoğullarından olsaydı bu durumda kendilerinden (*min enfusihim*) denirdi.<sup>37</sup> İbn Meymun da Müslümanların bu iddialarına Yemen Mektubu’nda detaylı cevaplar vermekte ve “kardeşleriniz” ifadesine özel olarak eğilerek ifadenin İsrailoğullarına işaret ettiğini savunmaktadır.<sup>38</sup> Böylece Musa şeriatını neshedecek bir peygamberin çıkmadığını vurgulamaktadırlar.

## 2) Tevrat Emirlerinin “Ebedi” Oluşu

İbn Daud Tevrat’ta açıkça “ebedi” olarak tesis edildiği belirtilmeyen emirlerin değiştirilmesinin imkân dâhilinde olduğunu belirtmektedir. Bu durumda Tanrı’nın önceki emri belirli bir zaman dilimi için verdiğinin söylenebileceğini ifade eden İbn Daud, bunun önceden Tanrı’nın bilgisi dâhilinde olacağını dile getirmektedir. İnsanın, ancak yeni bir hüküm geldiğinde öncekinin belirli bir zaman için vazedildiğini anlayacağını belirten müellif, Tanrı’nın ise baştan beri bu şekilde değişiklik olacağını bileceğine dikkat çekmektedir. İbn Daud’a göre Tevrat’ta ebedi olarak konulmayan emirlerin daha sonra değiştirilmesi sadece insanlar açısından farklılık içermektedir, yoksa Tanrı’nın onları önceden bilmemesi mümkün değildir.<sup>39</sup> O, Şavuot Bayramı’yla ilgili “Yaşadığınız her yerde kuşaklar boyunca sürekli bir yasa olacak bu” (Levililer 23:21) ve Şabat’la ilgili “Bu, İsraililerle benim aramda sürekli bir belirti olacaktır” (Çıkış 31:17), “Aşağıdakiler sizin için sürekli bir yasa olacak: Yedinci ayın onuncu günü isteklerinizi denetleyeceksiniz. Gerek İsraililerden, gerekse aranızda yaşayan yabancılardan hiç kimse çalışmayacak” (Levililer 16:29)

<sup>36</sup> Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd İbn Hazm, *el-Usûl ve'l-Furû'*, thk. Abdulhak et-Turkmani (Beyrut: Daru İbn Hazm, 2011), 124-125.

<sup>37</sup> Meral, *Yahudi Düşüncesinde İslam Algısı*, 149-155.

<sup>38</sup> Yasin Meral, “Yemen Mektubu”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 54/2 (2013), 24-27.

<sup>39</sup> İbn Daud, *Emuna Rama*, 30-31; İbn Daud, *Sefer ha-Emuna ha-Rama*, 75-76; İbn Daud, *The Exalted Faith*, 318-319 (İbranice), 205 (İngilizce).

ifadelerini buna örnek olarak vermektedir. İbn Daud'a göre bu örneklerde ebedi bir antlaşma yapıldığının söylenmesi, diğer emirler için de aynı durumun geçerli olduğuna ve Tevrat'ın bütün emirlerinin ebedi olduğuna işaret etmektedir. Bu sebeple Musa şeriatında/Tevrat'ta herhangi bir nesih ve değişim söz konusu değildir.<sup>40</sup> İbn Daud, burada ilginç bir bakış açısı sunmaktadır. Onun Tevrat'ta sürekli ve ebedi olarak konulduğu açıkça belirtilen birkaç uygulamadan hareketle Tevrat'ın bütün emir ve yasalarının ebedi olması gerektiğini söylemesi zorlama bir yorumdur. Ayrıca İbn Daud'un hem zamanla mukayyed emirlerin değişebileceğini söylemesi hem de hepsinin ebedi olduğunu iddia etmesi de çelişkili bir durumdur.

İbn Daud'dan önce Kirkisanî de neshin mümkün olmadığını savunarak bunu ispatlama sadedinde Tevrat'tan pasajlar nakletmektedir. Kirkisanî "Rabbin Musa'ya verdiği buyruklardan herhangi birini -Rabbin buyruk verdiği günden başlayarak Musa aracılığıyla size ve gelecek kuşaklara buyurduğu herhangi bir şeyi- yerine getirmediyseniz..." (Sayılar 15:23) cümlesinin Musa şeriatının neshedilmeden bütün nesiller boyunca geçerli olduğuna delil göstermektedir. O, Şabat'la ilgili olarak da "İsraililer, sonsuza dek sürecek bir antlaşma gereği olarak, Şabat Gününü kuşaklar boyu kutlamaya özen gösterecekler" (Çıkış 31:16) cümlesini alıntılanmaktadır. Kirkisanî'ye göre "sonsuza dek sürecek" (*brit olam*) ve "kuşaklar boyu" (*le-doroteyhem*) ifadeleri neshi çürütmektedir.<sup>41</sup> Kirkisanî'nin bu örneklerini Saadya Gaon'un da kullandığı görülmektedir. Tevrat'ta birçok emirden sonra nesiller boyu veya ebedi bir şekilde vazedildiğine dair bir kayıt düşüldüğünü belirten Saadya, neshin söz konusu olmadığını belirtmektedir.<sup>42</sup>

İbn Daud, muarızların Tevrat'ta "ebedi bir yasa" olarak yer alan her şeyin ebedi olmadığını iddia ettiklerini nakletmektedir. Bu iddiaya göre bu tür ifadeler kullanılmasına rağmen değiştirilen emir ve antlaşmalar vardır. O, Tanrı'nın Elioğullarına yönelik söylediği "Bu nedenle İsrail'in Tanrısı Rab şöyle diyor: Gerçekten, ailen ve atanın soyu sonsuza dek bana hizmet edecekler demiştin. Ama şimdi Rab şöyle buyuruyor: Bu benden uzak olsun! Beni onurlandıranı ben de onurlandırırım. Ama beni saymayan küçük düşürülecek" (I. Samuel 2:30) ve Davud soyunda yönelik "Soyun ve krallığın sonsuza dek önümde duracak; tahtın sonsuza dek sürecektir" (II. Samuel 7:16) ifadelerini bu iddiaya örnek olarak

<sup>40</sup> İbn Daud, *Emuna Rama*, 30-33; İbn Daud, *Sefer ha-Emuna ha-Rama*, 76; İbn Daud, *The Exalted Faith*, 318 (İbranice), 205 (İngilizce).

<sup>41</sup> Kirkisanî, *Kitābu'l-Envār ve'l-Merākīb*, III:15, 294.

<sup>42</sup> Saadya Gaon, *Kitābu'l-Emānāt ve'l-İ'tikādāt*, III:7.

zikretmektedir. İbn Daud'un bir diğer örneği de Ezrahlı Eytan'ın derlediği düşünülen 89. Mezmur'la ilgilidir. Bu Mezmur'da Davud ve soyunun ebedi olarak seçildiği ve korunacağı belirtilmektedir (89:19-37). Bu ifadelerin devamında ise "Ama sen reddettin, sırt çevirdin, çok öfkelenedin meshettiğin krala. Kulunla yaptığın antlaşmadan vazgeçtin" (89:38-39) ifadelerine yer vermektedir. Buna göre Tanrı, ebedi olarak devam edeceğini söylediği bir vaatten vazgeçmiştir. İbn Daud'un nakline göre muarızlar, kohenliğin Elioğullarından alınmasının ve Davud soyunun krallığının kesintiye uğramasının sebebini, onların Tanrı'nın yolunda yürümemelerine bağlamaktadır. Bu durumda Tevrat, ebedi ifadesini kullansa bile nesih durumu ihtimal dâhilindedir.<sup>43</sup>

İbn Hazm da 89. Mezmur'u alıntılıyarak Davud'un krallığının ebedi olacağına dair vaadin yalan olduğunu öne sürmektedir.<sup>44</sup> İbn Hazm ayrıca Yahudilerin Tevrat'ın ve Musa şeriatının "ebedi" olarak kayıt altına alındığını iddia etmeleri durumunda onlara bunun imkânsız olduğunu göstereceğini belirterek Tevrat'ta Filistin topraklarının ebedi olarak İsrailoğullarına verileceğine dair ifadeleri (Tekvin 13:15; 17:8; 48:4)<sup>45</sup> alıntılımaktadır. Ona göre Tevrat'ta bu şekilde bir hüküm olmasına rağmen Yahudiler söz konusu beldelerden çıkarılmışlardır. Bu sebeple Tevrat'ta herhangi bir vaad veya emir için "ebedi" ifadesinin kullanılması ilgili emrin/vaadin gerçekten de "ebedi" olması neticesini vermemektedir.<sup>46</sup> İbn Hazm aynı ifadeleri İbn Nağrile'ye reddiyesinde de kullanmaktadır.<sup>47</sup> İbn Hazm'ın "ebedi" kelimesinden hareketle verdiği bu örnekler, İbn Daud'u bu konuya özel olarak alan açmaya itmiş görünmektedir.

İbn Daud, Davud soyunun krallığı konusunda kesintiler yaşansa da tamamen yok olmadığını öne sürerek iddiaları cevaplamaktadır. Ona göre, gelecekte Davud krallığı yeniden kurulacaktır. Peygamberler de bu konuda pek çok vaatlerde bulunmuşlardır. İbn Daud, Davud krallığının ebedi oluşunun şarta bağlı olduğunu da belirtmektedir. Ona göre "Eğer soyun nasıl yaşadığına dikkat eder, candan ve yürekte bana bağlı kalarak yollarımda yürürse, İsrail tahtından senin soyunun ardı arkası

<sup>43</sup> İbn Daud, *Emuna Rama*, 32-35; İbn Daud, *Sefer ha-Emuna ha-Rama*, 76-77; İbn Daud, *The Exalted Faith*, 318 (İbranice), 206 (İngilizce).

<sup>44</sup> İbn Hazm, *el-Fasl*, 1: 717-718.

<sup>45</sup> Filistin topraklarının İsrailoğulları için miras ve mülk olacağına dair başka ifadeler de yer almaktadır: "Şeria Irmağı'ndan geçip Tanrınız Rab'bin mülk olarak size vereceği ülkeye yerleşeceksiniz. Rab sizi çevrenizdeki bütün düşmanlarınızdan kurtarıp rahata kavuşturacak. Güvenlik içinde yaşayacaksınız." (Tesniye 12:10).

<sup>46</sup> İbn Hazm, *el-Fasl*, 1: 452-453.

<sup>47</sup> İbn Hazm, "er-Redd 'alâ İbn Nağrile el-Yehüdî", 59-60.

kesilmeyecektir" (I. Krallar 2:4) ifadeleri buna işaret etmektedir. Benzer şekilde Elioğullarının durumunun da açıkça belirtilmese de şarta bağlı olduğuna dikkat çeken İbn Daud, "Beni onurlandırmanı ben de onurlandırırım. Ama beni saymayan küçük düşürülecek" (I. Samuel 2:30) ifadelerini buna delil olarak göstermektedir. Bütün bu örneklerden hareketle ona göre Tanrı'nın emirlerini değiştirmesi ya da Tevrat'ın değişmesi ve emirlerinin geçerliliğini yitirmesi söz konusu değildir.<sup>48</sup> Değişmiş gibi görünen hususlar da baştan itibaren Tanrı tarafından bilinen ve şarta bağlı olan hususlardır. Bu tür durumlarda insanların bilgisi yeni gelişen olaylara göre değişebilir, fakat Tanrı bu durumu baştan beri bildiği için onun ilminde değişen bir şey yoktur.

İbn Daud Tevrat'ın yürürlükten kalkmasının imkânsız olduğunu belirtmektedir. Ona göre Tevrat'ın herhangi bir yerinde Tevrat'ın Yahudilerden uzak olacağına dair herhangi bir ifade bulunmamaktadır. Bilakis bunun tersi bir durum söz konusudur. İbn Daud buna örnek olarak Levililer 26. bölüm ve Tesniye 28. bölümdeki bereket ve lanetleri vermektedir. Buna göre Yahudiler, Tanrı'nın yolunu izlediklerinde her türlü berekete nail olacaklar, yoldan çıktıklarında ise başlarından bela eksik olmayacaktır. İbn Daud'a göre buradaki listede Tevrat'ın neshedilmesi ve yürürlükten kaldırılması şeklinde bir bela yoktur. İbn Daud "Rab sizi ve başınıza atayacağımız kralı sizin de atalarınızın da bilmediği bir ulusa sürecek. Orada ağaçtan, taştan yapılmış başka ilahlara tapacaksınız" (Tesniye 28:36) ifadesine de atıf yapmaktadır. Ona göre burada İsrailoğullarının yoldan çıkmaları durumunda Tevrat'ı bırakarak başka inançlara sivrulmalarından bahsedilmektedir. İbn Daud, bu uyarıda da Tevrat'ın değiştirilmesi ve yürürlükten kalkması gibi bir durum olmadığını vurgulamaktadır. Tanrı'nın "Tevrat'ı putlara tapmakla değiştirdim" demesinin mümkün olmadığını belirten müellif, bütün bu örneklerden hareketle en sert bir şekilde tehdit içeren bela vaatlerinde bile Tevrat'ın İsrailoğullarının elinden çıkacağına ve geçerliliğini yitireceğine dair herhangi bir ibare olmadığına dikkat çekerek nesih iddiasını reddetmektedir. O, bunun ardından "Gündüz ışık olsun diye güneşi sağlayan, gece ışık olsun diye ayı, yıldızları düzene koyan, dalgaları kükresin diye denizi kabartan Rab -onun adı Her Şeye Egemen Yahve'dir- diyor ki: Eğer kurulan bu düzen önümden kalkarsa, İsrail soyu sonsuza dek önümde ulus olmaktan çıkar." (Yeremya 31:35-36) ifadelerini alıntılanmaktadır. O, güneş, ay ve yıldızlar dünya durdukça var olacağı için İsrailoğullarının da Tanrı tarafından reddedilmeyeceğini

<sup>48</sup> İbn Daud, *Emuna Rama*, 32-35; İbn Daud, *Sefer ha-Emuna ha-Rama*, 76-77; İbn Daud, *The Exalted Faith*, 318 (İbranice), 206 (İngilizce).

vurgulamaktadır.<sup>49</sup> Saadya da Yeremya Kitabı'ndaki aynı pasajı aktararak gök cisimleri durdukça İsrailoğullarının varlığını devam ettireceğini belirtmektedir.<sup>50</sup> Saadya'nın bu konudaki imaları İbn Daud'a ilham olmuş olabilir.

Kirkisanî Tevrat'taki kutsama ve belaları farklı bir şekilde ele alarak Tevrat'ın neshedilmediğine ve değişmediğine delil olarak kullanmaktadır. Ona göre, Yahudilerin sürgün hayatı yaşamaları, Tevrat'ın neshedilmediğine delildir. Buna göre Allah, Tevrat'ta emirlerine uymamaları durumunda Yahudileri zillet içerisinde yaşatacağını açıkça belirtmiştir. Kirkisanî, bütün bu uyarılarına rağmen yaratıcının yolundan gitmediklerine dikkat çekerek, Yahudilerin bu sebeple sürgünden başlarını kurtaramadıklarını dile getirmektedir. O, bu uyarıların sonucunun böylelikle yerine geldiğini vurgulamaktadır. Diğer bir ifadeyle Allah, Yahudilere “emirlerime uymazsanız zillet içerisinde yaşarsınız” demiş ve onlar da uymayınca zillet içerisinde yaşamaya mahkûm olmuşlardır. Bu uyarının sonucunun tarih boyunca birebir fiili olarak gerçekleşmesi Kirkisanî'ye göre Tevrat'ın hakikat olduğunun göstergesidir. Ona göre Yahudiler tövbe edip yaratıcının emirlerini yerine getirirlerse yeniden izzete kavuşacaklar ve Mesih'in gelişiyle birlikte Mabel'di inşa edeceklerdir. Belaların gerçekleşmesi gibi bu müjdeler de aynen gerçekleşecektir ve bunlar Tevrat'ın neshedilmediğinin ve değiştirilmediğinin bariz delilleridir.<sup>51</sup> Öte yandan, İbn Hazm da Tevrat'taki kutsamalar ve belaları ele almaktadır. İbn Hazm, kutsamalar ve belalarla ilgili Tevrat pasajlarını Arapça tercümesiyle aktararak neticede Allah'ın İsrailoğullarını gazaba ve belaya düşürdüğünü dile getirmektedir. Ona göre Tevrat'ın bu pasajları Yahudilerin ağzından onların Allah tarafından zillete ve onursuzluğa mahkûm edildiklerine açık delildir.<sup>52</sup>

İbn Daud'un “Rab sizi ve başınıza atayacağınız kralı sizin de atalarınızın da bilmediği bir ulusa sürecek. Orada ağaçtan, taştan yapılmış başka ilahlara tapacaksınız” (Tesniye 28:36) ifadelerini alıntılama özel bir amaca mebni olabilir. Bu cümlede geçen ağaç ve taş ifadesini, Yehuda Halevi Hıristiyanlara ve Müslümanlara işaret olarak yorumlamaktadır. O, Tevrat'ta geçen “Orada ağaçtan ve taştan yapılmış başka tanrılara tapacaksınız” (Tesniye 4:28, 28:36) ifadesindeki ağacı haça/çarmıha, taşı

<sup>49</sup> İbn Daud, *Emuna Rama*, 34-37; İbn Daud, *Sefer ha-Emuna ha-Rama*, 77; İbn Daud, *The Exalted Faith*, 317-318 (İbranice), 206 (İngilizce).

<sup>50</sup> Saadya Gaon, *Kitābu'l-Emānāt ve'l-İ'tikādāt*, III:7.

<sup>51</sup> Kirkisanî, *Kitābu'l-Envār ve'l-Merākīb*, III:15, 296.

<sup>52</sup> İbn Hazm, “er-Redd ‘alā İbn Nağrile el-Yehūdī”, 69-70.



da *haceru'l-esvede* işaret olarak görmektedir.<sup>53</sup> Kâbe ve hac uygulamalarının putperestlikle ilişkilendirilmesi Orta Çağ Yahudi düşünürleri arasında yaygındır. Muhtemelen İbn Daud, "ağaçtan ve taştan yapılmış başka ilahlara tapacaksınız" ifadelerinden, Yahudiliğin yerine Hıristiyanlığın, onun yerine de İslam'ın gelişini ihtimal dışı bırakmak istemektedir. Bu durumda ona göre bir şeriat değişimi değil, bireylerin kendi tercihleriyle başka dinlere geçmeleri söz konusudur. İbn Daud'un ağaç ve taştan Hıristiyanlığı ve İslam'ı anlayıp anlamadığı kesin değildir ama bu cümleyi alıntılması, eserini görme ihtimali yüksek olan Halevi'den bu yorumu aldığını düşündürmektedir.

İbn Daud'un nesih iddiasını ortaya atan muarızlarına karşı diğer bir cevabı da kişinin Tevrat'ı bırakmasının kendi işleyeceği bir günah oluşudur. Ona göre bu durumda suçlu olan Tevrat değil, kişidir. Bu durumda kişinin kendisi Tevrat'tan ayrılmış olur fakat Tevrat'ın İsrailoğullarından ayrılması söz konusu değildir. İbn Daud'a göre, pişman olmaları, hatalarından dönmeleri ve Tevrat'ın emirlerini yerine getirmeleri durumunda, İsrailoğulları yeniden ihtişamlı günlerine döneceklerdir. Peygamberlerin vaatlerine göre kurtuluş zamanı geldiğinde dünyanın diğer milletlerinin Tevrat'ın emirlerini kabul edeceğini ve Tanrı'yı tanıyacağını<sup>54</sup> belirten müellif, bütün bu örneklerin neshin aksine deliller olduğunu iddia etmektedir. İbn Daud, bu örneklerden hareketle Yahudilerin kurtuluş döneminin gelebilmesi için tövbe ile Tanrı'ya dönülmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Bu durumda yukarıda da ifade edilen Davud krallığından mahrumiyet sona erecektir. Peygamberlerin sözlerinde gelecekte Yahudiler için verilen müjdelerin II. Mabel döneminde gerçekleştiğine dair iddialar da bu vesileyle reddedilmiş olmaktadır.<sup>55</sup> İbn Daud'un bu son ifadeleri Müslümanlardan ziyade Hıristiyanlara reddiye içermektedir. Orta Çağ'da Hıristiyanlarla Yahudiler arasındaki en önemli tartışma konularından biri de Yahudilerin Tanrı tarafından reddedildiği şeklindedir. Nitekim Hıristiyanlar, Yahudilerin, Hıristiyan ve Müslüman egemenliği altında yaşamalarını buna örnek göstermektedirler. Yahudilerin II. Mabel'in yıkılmasından bu yana gün yüzü görmediklerine işaret eden Hıristiyan düşünürler ve Kilise yetkilileri buradan hareketle Tanrı'nın İsrailoğullarını terk ettiğini, Musa şeriatının yürürlükten kaldırıldığını ve Hıristiyanlarla yeni bir ahit yaptığını ve Tanrı'nın yeni cemaatinin Hıristiyanlar ve Kilise olduğunu iddia

<sup>53</sup> Yehuda Halevi, *el-Kitābu'l-Hazeri: Kitābu'r-Red ve'd-Delil fi'd-Dīni'z-Zelil* (Beyrut: Menşuratü'l-Cemel, 2012), 4:11, 162.

<sup>54</sup> Zekeriya 14:6.

<sup>55</sup> İbn Daud, *Emuna Rama*, 36-37; İbn Daud, *Sefer ha-Emuna ha-Rama*, 77; İbn Daud, *The Exalted Faith*, 317 (İbranice), 207 (İngilizce).

etmektedirler.<sup>56</sup> Diğer taraftan Saadya, Kirkisanî ve İbn Daud'da olduğu gibi Yahudi geleneğinde kurtuluşa ermek ve Mesih'in gelişini hızlandırmak için tövbeye ağırlık verilmesi tavsiye edilmektedir.<sup>57</sup>

### 3) Tahrif

Tevrat'a yönelik Müslümanlar tarafından yöneltilen en önemli eleştirilerden biri de tahriftir. Tahrifin Müslümanlar tarafından farklı şekillerde anlaşıldığı görülmektedir. Bazı âlimler tahrifin metinde değil manada gerçekleştiğini düşünmektedirler. Fakat genel kanaat, Tevrat'ın metninde değişiklikler yapıldığı şeklindedir.<sup>58</sup> Bu düşünceye göre Babil Sürgünü dönüşünde Ezra, kaybolan Tevrat'ı tekrar oluşturmak için Tevrat'ta olmayan pasajları Tevrat'a dâhil etmiştir. Yahudi kaynaklarında da Ezra'nın kaybolan Tevrat'ı yeniden oluşturduğu bilgisi yer almaktadır.<sup>59</sup> Kirkisanî konuyla ilgili olarak "Böyle bir iddiada bulunmak, dinin tamamen sakıt olması anlamına gelir. Eğer Müslümanlar Rabbanilerin bu iddialarını bilseler, bizi utandırmak için başka bir şeye ihtiyaç duymazlardı" (*ve-hâzâ iskātu'd-dîni cümleten, lev vekafe'l-Muslimün 'alâ hâzâ min kavlihim lemâ ihtâcû ilâ şey'in yu'ayyirünâ ve-yehtaccüne bihî aleynâ ğayrahû*) demektedir.<sup>60</sup> İbn Hazm da Tevrat'ın nasıl tahrif edildiğini ve bunda Ezra'nın rolünü detaylı bir şekilde işlemektedir.<sup>61</sup>

İbn Daud Tevrat'ın konumuyla ilgili Yahudilerle tartışan iki gruptan bahsetmektedir.<sup>62</sup> Bu gruplardan ilki, Tevrat'ın ve bütün peygamber kitaplarının hak olduğuna, fakat başka bir şeyle değiştirildiğine inanmışlardır. İbn Daud, bu insanların Tanah'ı genişlettiklerini ve kutsal metindeki ifadeleri kendilerine göre yorumladıklarını dile getirmektedir. Bu grubun kendilerine yeni bir ahit ihdas ettiklerine dikkat çeken müellif, Tanrı tarafından ikisi de hakikat olan iki ahidin aynı zaman diliminde

<sup>56</sup> İbranilere Mektup 8-9. bölümler. Ayrıca bk. Fatma Seda Şengül, *Yahudi-Hıristiyan Münazaralarında İsa ve Mesih Tartışmaları -Paris, Barselona, Tortosa Örnekleri* (Bursa: Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2022), 21; Fontaine, *In Defence of Judaism: Abraham İbn Daud*, 156.

<sup>57</sup> Yasin Meral, *Yahudi Dini Literatüründe Mesih, Deccal ve Gog-Magog* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018).

<sup>58</sup> Baki Adam, "Tevrat'ın Tahrifi Meselesine Müslüman ve Yahudi Cephesinden Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 36 (1997), 359-404, Muhammet Tarakçı, "Tevrat ve İncil'in Tahrifi İle İlgili Kur'an Âyetlerinin Anlaşılması Sorunu", *Usûl: İslâm Araştırmaları* 2 (2004), 33-54.

<sup>59</sup> Babil Talmudu, Suka, 20a.

<sup>60</sup> Kirkisanî, *Kitâbu'l-Envâr ve'l-Merâkıb*, I:3, 15.

<sup>61</sup> İbn Hazm, *el-Fasl*, 1: 662-709.

<sup>62</sup> İbn Daud'un tahrifle ilgili genel değerlendirmeleri için bk. Fontaine, "Abraham İbn Daud's Polemics Against Muslims and Christians", 29-33.

mevcut olamayacağını savunmaktadır. Tanah'ta bu grubun iddiasını destekleyecek hiçbir ifade bulunmadığını belirten İbn Daud, sadece zayıf bazı referanslar olabileceğini dile getirmektedir.<sup>63</sup> İbn Daud'un burada söz konusu ettiği grup Hıristiyanlardır. Kutsal metinlerin genişletilmesinden kasıt, Yahudilerce apokrif olarak kabul edilen kitapların Katolik Kilisesi tarafından Eski Ahit kanonuna dâhil edilmesidir. Tanah pasajlarını kafalarına göre yorumladıklarına dair iddia ise Tanah'taki bazı cümleleri İsa'nın Mesih'liğine işaret edecek şekilde açıklamalarıdır.

İbn Daud'un bahsettiği ikinci grup ise Tevrat'ın Allah katından geldiğine inandıklarını fakat değiştirildiğini ve yerine başka bir şey verildiğini (*niştana ve-nithalfa*) iddia etmektedir.<sup>64</sup> Burada isim vermeksizin Müslümanlardan bahsettiği açıktır. Yahudi geleneğinin binlerce yıldır kesintisiz bir şekilde nakledildiğine dikkat çeken İbn Daud, Musa'nın peygamber oluşunun kendileri için yeterli olduğunu belirtmektedir. İkinci grubun (Müslümanların) Musa'nın peygamberliğini kabul etmekle birlikte Tevrat'ın değiştirildiğine inandıklarını ifade eden müellif, onların nesih ve tahrif düşüncesine sarılmak durumunda kaldıklarını dile getirmektedir. Zira ona göre Müslümanlar, Tevrat'ın neshedilmediğine ve tahrife uğramadığına inansalardı bu durumda Musa şeriatına tabi olmak zorunda kalacaklardı. Bundan kurtulmak için nesih iddiasında bulundular. Nesih iddiasında bulunmak suretiyle hem Hıristiyanlar hem de Müslümanlar Musa şeriatını takip etmekten kurtulmuştur.<sup>65</sup>

İbn Daud, Müslüman âlimlerden birisinin İsrailoğullarının Mısır'dan çıkış öncesinde kuzu kesip kapılara sürmesini eleştirdiğini nakletmektedir. Tevrat'ta bu durum şu şekilde anlatılmaktadır: "Musa İsrail'in bütün ileri gelenlerini çağırarak onlara şöyle dedi: "Hemen gidin, aileleriniz için kendinize davarlar seçip Fısıh kurbanı olarak boğazlayın. Bir demet mercanköşk otu alın, leğendeki kana batırıp kanı kapılarınızın yan ve üst sövelerine sürün. Sabaha kadar kimse evinden çıkmasın. Rab Mısırlıları öldürmek için gelecek, kapılarınızın yan ve üst sövelerindeki kanı görünce üzerinden geçecek, ölüm saçanın evlerinize girip sizi öldürmesine izin vermeyecek" (Çıkış 12:21-23). Bu anlatıma göre Tanrı, Mısırlıların ilk doğanlarını öldüreceği zaman kapılardaki bu kanları görüp İsrailoğullarına dokunmayacaktır. İbn Daud'un nakline göre Müslüman

<sup>63</sup> İbn Daud, *Emuna Rama*, 38-39; İbn Daud, *Sefer ha-Emuna ha-Rama*, 77-78; İbn Daud, *The Exalted Faith*, 317 (İbranice), 207 (İngilizce).

<sup>64</sup> İbn Daud, *Emuna Rama*, 38-39; İbn Daud, *Sefer ha-Emuna ha-Rama*, 77-78; İbn Daud, *The Exalted Faith*, 317 (İbranice), 207 (İngilizce).

<sup>65</sup> İbn Daud, *Emuna Rama*, 40-41; İbn Daud, *Sefer ha-Emuna ha-Rama*, 78; İbn Daud, *The Exalted Faith*, 316 (İbranice), 208 (İngilizce).

âlim, Tevrat'taki bu anlatımı nakledip Allah'ın hangi evin kime ait olduğunu bilmemesinin mümkün olmadığını belirterek bu anlatımı eleştirmektedir. İbn Daud da bu bilgiyi aktararak burada Tanrı'nın evleri seçmemesinin söz konusu olmadığını, bilakis İsrailoğullarının Tanrı'ya olan güvenlerinin test edildiğini belirtmektedir. O, bu iddiaları ortaya atan Müslüman âlimin Yahudilere ve Tevrat'a yönelik birçok yanlış iddiada bulunduğunu, bunların hepsine cevap vermek durumunda kitabın hacminin uzayacağını dile getirmektedir.<sup>66</sup> İbn Daud'un burada isim vermeksizin eleştirdiği Müslüman âlimin İbn Hazm olduğu aşikârdır. İbn Hazm, bu hadiseyi Tevrat'ın tahrif edildiğine dair delil olarak kullanmaktadır. O, ilgili pasajı naklettikten sonra Allah'a bu tür fasid sözleri nispet ettikleri için Yahudileri eleştirmektedir. Bu pasajdan Allah'ın sanki kapıları karıştıracağı ve hangi evin Yahudilere ait olduğunu bilmeyeceği için bir işaret koyulmasını istediği gibi bir anlam çıktığını nakleden İbn Hazm, bu tür anlatımların hakikatten uzak, yalan yanlış şeyler olduğuna dikkat çekmektedir.<sup>67</sup>

İbn Daud Tevrat'ın hiçbir dönemde tahrife uğramadığını, bununla ilgili herhangi bir kayıt olmadığını, nitekim muarızların da bu konuda bir iddia öne sürmediklerini belirtmektedir. O, Babil Sürgünü sırasında Tevrat'ın kaybolduğu ve sürgünden sonra Ezra'nın onu yeniden derlediği iddialarına da cevap vermektedir. İbn Daud, sürülen insanlar arasında sadece sıradan insanların değil, aynı zamanda Hananya, Mişael, Azarya ve Daniel gibi dinî önderler ve peygamberlerin de olduğunu belirterek en azından onların yanlarında bir Tevrat nüshası alarak sürgüne gittiklerini iddia etmektedir. O, dinî anlamda otorite olan bu insanların Tevrat olmaksızın yaşamalarının mümkün olmadığını dile getirmektedir. Daha sonra ikinci bir grubun Babil'e sürüldüğünden bahseden İbn Daud, bunlar arasında da Hezekiel peygamberin ve Mordehay'ın olduğuna dikkat çekmektedir. Bu kadar yüce şahsiyetlerin yanlarına Tevrat nüshası almadan sürgüne gitmiş olmalarının imkânsız olduğunu yineleyen müellif, yetmiş yıllık Babil esareti sırasında bu insanların Tevrat olmaksızın yaşadıklarını iddia etmenin doğru olmadığını belirtmektedir. İbn Daud, burada şu itirazı dile getirmektedir: "Varsayalım ki bütün bu saçma iddiaları kabul ettik ve yetmiş yıllık esaretten sonra Ezra Babil'den geldi ve Tevrat'ı yazıp onu değiştirdi. Peki, insanlar bu değişikliklere nasıl hemfikir oldu? Pers diyarından Mezopotamya'ya oradan Mısır ve Afrika'ya

<sup>66</sup> İbn Daud, *Emuna Rama*, 40-43; İbn Daud, *Sefer ha-Emuna ha-Rama*, 79; İbn Daud, *The Exalted Faith*, 316 (İbranice), 208-209 (İngilizce). Krş. Saadya Gaon, *Kitābu'l-Emānāt ve'l-İ'tikādāt*, III:7, 9.

<sup>67</sup> İbn Hazm, "er-Redd 'alā İbn Nağrile el-Yehūdī", 60. Ayrıca bk. Fontaine, *In Defence of Judaism: Abraham ibn Daud*, 162-163.

kadar insanlar Ezra'nın Tevrat'ta yaptığı değişiklikleri nasıl oldu da kabul ederek ona hiç itiraz etmedi ve onunla tartışmadı?" İbn Daud'a göre dünyanın dört bir tarafına dağılmış Yahudi cemaatlerinin *Sefer Tora*'larda küçük yazılan *nun*<sup>68</sup> harflerine kadar birebir aynı Tevrat metnini kullanmaları da tahrif iddiasını yalanlamaktadır.<sup>69</sup>

İbn Daud'a benzer ifadeleri Kirkisanî de kullanmaktadır. Müslümanların, Yahudilerin elindeki Tevrat'ın Hz. Musa'ya inen Tevrat olmadığını ve Buhtünnasr'ın (Nebukadnetsar) orijinal Tevrat'ı yaktığını iddia ettiklerinden bahseden müellif, dünyanın dört bir tarafına dağılmış Yahudi ve Hıristiyanların asırlardır kullandıkları Tevrat arasında herhangi bir farklılığın olmadığını belirtmektedir.<sup>70</sup> Bilindiği üzere farklı Tevrat nüshaları, Makkabiler Dönemi'nde (MÖ. 2. yy.) standart metin haline getirilerek bu ana nüsha Yahudi cemaatlerine gönderilmiştir. O vakitten sonra standartlaşan bu tek nüsha kullanılmaya başlanmıştır. Bu sebeple de bugün dünyanın her tarafındaki Yahudi cemaatlerde aynı metin kullanılmaktadır.<sup>71</sup> Başka bir ifadeyle Müslümanlar, Tevrat'ın tedvin edildiğinde zaten tahrif edilmiş bir şekilde derlendiğini, bu tahrif edilmiş metnin her tarafa dağıtıldığını ve bu sebeple dünyanın dört bir tarafındaki Yahudilerin elinde aynı metnin bulunduğunu iddia etmektedirler.<sup>72</sup>

İbn Daud son olarak konuyu Musa'nın peygamber oluşuna ve bunun üzerinden Tevrat'ın ebediliğine getirmektedir. O, Musa'nın gerçek anlamda bir peygamber olduğunu ve şeriatının değiştirilmediğini belirtmektedir. Ona göre mucizeler bir peygamberin peygamberliğinin kriterlerinden biridir. Fakat mucizenin herkesin gözü önünde olması gerekmektedir. Böylece herkesin şahit olduğu bir olay, nesilden nesile kesintisiz bir şekilde aktarılacak ve inkâr edilemeyecektir. Yahudi geleneğinde Hz. Musa'nın mucizelerinin benzersizliği sıklıkla gündeme getirilmektedir. İbn Daud bir peygamberin başkalarının gösterdiği mucizelerden bahsetmesinin ve herkes tarafından şahit olunmayan mucizeler yapmasının, insanlarda şüpheler oluşturacağını belirtmektedir. O, burada Tanah'ta geçen Şunemli zengin kadının oğlunun (II. Krallar 4:8-37) ve Sarefatlı dul kadının oğlunun dirilmesi (I. Krallar 17:8-24)

<sup>68</sup> Sefer Tora'larda Sayılar 10:35-36'daki *nun* harfleri küçük yazılmaktadır.

<sup>69</sup> İbn Daud, *Emuna Rama*, 42-47; İbn Daud, *Sefer ha-Emuna ha-Rama*, 79-80; İbn Daud, *The Exalted Faith*, 315-316 (İbranice), 209-210 (İngilizce). Ayrıca bk. Baki Adam, *Yahudi Kaynaklarına Göre Tevrat* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2010), 181-182.

<sup>70</sup> Kirkisanî, *Kitābu'l-Envār ve'l-Merākīb*, III:15, 296.

<sup>71</sup> Adam, *Yahudi Kaynaklarına Göre Tevrat*, 153.

<sup>72</sup> Yasin Meral, *Yahudi Kaynakları Işığında Yahudilik* (İstanbul: MiletNihal Yayınları, 2021), 88-89.

örneklerini vermektedir. Ona göre Tevrat'ın otantikliği bu gibi hadiselerle dayalı olsaydı, bu durumda şüphe eden kişi haklı olurdu ve bu kitabı yazan kişinin sadece belirli kişiler tarafından şahit olunan hadiseleri yazdığı ve bu sebeple anlatılanların doğru olmayabileceği ihtimali doğardı. İbn Daud buradan konuyu Musa'nın mucizelerine getirip onun bütün halkın önünde mucizeler yaptığını belirterek benzersiz bir örnek teşkil ettiğini dile getirmektedir. Bu durum aynı zamanda Tevrat'ın otantikliğine de bir delil olarak kullanılmaktadır. Zira güvenilir bir topluluk başka bir güvenilir topluluktan bunları duyarak nakletmektedir. Musa'nın yüzbinlerce insanın huzurunda mucizelerini gerçekleştirdiğine işaret eden İbn Daud, Karun ve adamlarının Musa'nın konumunu sorguladıklarını hatırlatmaktadır.<sup>73</sup> İlgili pasaja göre Karun ve adamları Musa'nın Tanrı'dan aldığı vahyin dışında başka şeyler de eklediğini, bu sebeple de Harun'u yardımcılığına atayarak işlerini kolay yapmaya çalıştığını iddia etmiştir.<sup>74</sup> Bunun üzerine yer yarılmış ve Karun ve adamlarını yutmuştur. Bu da Musa'nın hak peygamber olduğunun göstergesidir. Mucizelerini büyük kalabalıkların önünde yaptığı ve getirdiği mesaj kesintisiz bir şekilde aktarıldığı için Tevrat değişmemiştir.<sup>75</sup>

İbn Daud'un, başkalarının mucizelerinden bahseden ve mucizeleri sadece belirli kişiler tarafından kabul edilen peygamber tanımıyla Hz. Muhammed'e ve Hz. İsa'ya atıf yaptığını söylemek mümkündür. Bir peygamberin başkalarının mucizelerinden bahsetmesiyle, muhtemelen Kur'an'ın Hz. Musa'nın mucizelerinin anlatılması kastedilmektedir. Her ne kadar Kur'an'da Hz. Muhammed'e mucize verilmediği belirtilse de İslam kaynaklarında Hz. Muhammed'e yüzlerce mucize atfedilmektedir. Diğer taraftan Müslüman gelenek, Hz. Muhammed'in en büyük mucizesi olarak Kur'an'ı görmektedir. Ölülerin diriltilmesine dair özel örneklerin de Hz. İsa'ya gönderme olduğu anlaşılmaktadır. Hz. İsa'nın ölüleri dirilttiği İncillerde de Kur'an'da da zikredilen mucizeler arasındadır (Al-i İmran, 3/49; Maide, 5/110). İbn Daud ise burada ismen zikretmese de Hz. İsa'nın ölüleri diriltmesini sadece belirli bir grup insanın şahit olduğu bir hadise olarak yorumlamaktadır. O, sınırlı sayıda insan tarafından şahit olunan bu tür bilgilerin, kitabı (İncil) yazan tarafından metne sokuşturulmuş olabileceğini ve gerçeği ifade etmeyebileceğini dile getirmektedir.

<sup>73</sup> Sayılar 16.

<sup>74</sup> Tevrat'ın ilgili pasajında bu detay olmamakla birlikte Karun ve adamlarının Musa'yı, kendisini üstün görerek İsrailoğulları arasında aile hegemonyası kurmakla suçlaması anlatılmaktadır.

<sup>75</sup> İbn Daud, *Emuna Rama*, 46-51; İbn Daud, *Sefer ha-Emuna ha-Rama*, 80-81; İbn Daud, *The Exalted Faith*, 315 (İbranice), 210-211 (İngilizce).

Mucizelerin peygamberliğe delil olarak kullanılması konusuna Saadya Gaon da değinmektedir. Saadya'nın nakline göre muarızları, Yahudilerin Musa'ya mucizelerinden ötürü iman ettiklerini iddia ederek başka mucize gösteren kişilere de (Hz. İsa, Hz. Muhammed?) Yahudilerin iman etmeleri gerektiğini söylemektedir. Saadya, bunun doğru olmadığını Musa'ya sadece mucizelerinden ötürü iman etmediklerini belirtmektedir. Ona göre bir kimseye iman etmenin birinci şartı getirdiği esasların içeriğidir, ardından o kişiden bunu desteklemesi için mucize istenir. Eğer içerik kabul edilebilecek makul veriler içermiyorsa, mucize göstermesinin anlamı yoktur.<sup>76</sup>

Kirkisanî de mucize konusuna değinmekte ve Hz. Muhammed'in mucizeleriyle ilgili İslam kaynaklarındaki rivayetleri eleştirmektedir. Ona göre Hz. Muhammed'in tabiat olaylarıyla ilgili mucizelerinin hiçbirinin Kur'an'da yer almaması şaşırtıcıdır. Kur'an'dan "Bizi, mucizeler göndermekten men eden şey, evvelki ümmetlerin onları yalanlamalarıdır." (İsra, 17/59), "Sana mucizelerden sorarlar, de ki, mucizeler ancak Allah katındadır." (En'am, 6/109), "Ehl-i Kitab, bize de bir mucize indirilseydi ya, diyorlar. Sen ancak bir uyarıcısın. Her kavim için de bir yol gösteren vardır" (Rad, 13/7) ayetlerini nakleden Kirkisanî, bu ayetlerin Hz. Muhammed'in mucizelerinin bulunmadığına çok açık deliller olduğunu vurgulamaktadır. Bu kadar açık ifadelere rağmen ona mucize atfetmenin arsızlık olduğunu iddia eden müellif, isnad edilen tabiat olaylarıyla ilgili mucizelere herkesin şahit olmadığını belirtmektedir. Kirkisanî, mucizelerle ilgili rivayetlerin ve nakledenlerin çok olduğunu fakat doğrudan mucizenin kendisine şahit olanların sınırlı olduğunu savunmaktadır. Ona göre, bir mucize ile ilgili nakilde bulunan insan sayısı, peygamber zamanına doğru gidildikçe azalmakta ve olayın şahitleri on kişilik gruplara kadar düşmektedir. Kirkisanî, kitaplarda mucize bağlamında nakledilen rivayetlerin sadece İbn İshak kanalıyla aktarıldığını belirterek İslam peygamberinin mucizesi olması durumunda Kur'an'da bunun açık bir şekilde zikredileceğini iddia etmektedir. Kur'an'da ona mucize verilmediği açıkça ifade edildiği için Müslümanların mucize ile ilgili gelenekleri zayıf bir temel üzerine oturmaktadır.<sup>77</sup> Kirkisanî'nin burada şahitlerin azlığı ve naklin sadece İbn İshak kanalıyla geldiğini söylemesi, Hz. Musa'nın mucizelerine nazire amaçlıdır. Böylece Hz. Muhammed'in mucizeleriyle ilgili elle tutulur bir gelenek olmadığını

<sup>76</sup> Saadya Gaon, *Kitābu'l-Emānāt ve'l-İ'tikādāt*, III:8.

<sup>77</sup> Kirkisanî, *Kitābu'l-Envār ve'l-Merākīb*, III:15, 300-301. Kirkisanî'nin Hz. Muhammed'in mucizeleriyle ilgili değerlendirmeleri için bk. Yasın Meral, "Orta Çağ Karaî Bilginlerinin İslam Eleştirisi Yakup El-Kirkisanî Örneği", *Dini Araştırmalar* 17/45 (2014), 105-112.

iddia ederek mucizelerin delil olarak kullanılabilmesinin, ancak Hz. Musa'nın mucizelerindeki gibi bir şahitlik ve gelenekle olabileceğini belirtmektedir.

Hz. Musa'ya imanın mucizeler üzerinden oluşuna dair İbn Meymun da değerlendirmelerde bulunmaktadır. Ona göre Yahudilerin Hz. Musa'ya olan inancının temeli, Hz. Musa'nın mucizeleri değil, Sina Dağı'nda bütün İsrailoğullarının yaşadıkları eşsiz tecrübedir.<sup>78</sup> Orada herkes bulunduğu ve bu olaya şahit olduğu için Musa'nın peygamberliğinde şüphe yoktur.<sup>79</sup>

İbn Daud'un burada da muhatabının İbn Hazm olduğunu söylemek mümkündür. İbn Hazm, neshin câiz olduğunu, ancak fiilen vuku bulmadığını savunan Yahudilere eleştirilerde bulunmaktadır. O, Yahudilerin Musa'nın peygamberliğine onun mucizeleri dışında delil getirmelerinin imkânı olmadığını belirtmektedir. İbn Hazm'a göre, tabiat olaylarının değiştirilmesi suretiyle mucize gösterenlere iman edilmesi durumunda Musa gibi başka tabiat harikaları yaparak mucize gösterenlere de iman edilmesi gerekir; zira aralarında fark yoktur. Buradan hareketle Hz. İsa ve Hz. Muhammed'e de iman edilmesi bir zorunluluk olur. İbn Hazm mucizeler konusunda Yahudilerin ilkeli davranmadıklarını belirtmektedir. Buna göre, Yahudiler mucize gösteren insanlardan bazısını kabul ederken bazısını da kabul etmemektedirler. O, bu durumun Mecûsîler, Sâbiîler ve Maniheistler için de geçerli olduğunu belirtmektedir. Zira onlar da Yahudilerin yalanladıklarını tasdik etmekte ve Yahudilerin tasdik ettiklerini yalanlamaktadırlar. Ona göre Hz. İsa ve Hz. Muhammed'i kabul etmedikleri müddetçe, Yahudilerin bu gruplardan bir farkı yoktur.<sup>80</sup> İbn Hazm Yahudilerin Hz. Muhammed'in mucizeler göstermediğine dair iddialarını detaylı bir şekilde cevaplamaktadır. O, bu çerçevede binlerce kişinin huzurunda gerçekleştirdiği mucizelere örnek olarak Tebük Seferi'nde parmaklarının arasından çıkan sudan binlerce kişinin su içmesine, Hendek Savaşı'na katılanların az bir yiyeceklerle doyurulmasına, Hevâzin ordusu üzerine bir avuç kum serperek onların görüşlerini etkisiz hale getirmesine, ayı yarmasına ve Kur'an'ın başlı başına bir mucize oluşuna değinmektedir.<sup>81</sup> İbn Hazm'ın, burada Hz. Muhammed'in kalabalıklar tarafından şahit olunan mucizelerine örnekler vermesi, Yahudilerle şifahi münazaralarda muhtemelen sıkça duyduğu Hz. Muhammed'in mucizelerine -Hz. Musa'nın mucizelerinde olduğu gibi- herkesin şahit olmadığına dair iddialara cevap verme amacı taşımaktadır.

<sup>78</sup> Çıkış 19-20. bölümler.

<sup>79</sup> İbn Meymun, *Mişne Tora, Hilhot Yesodey ha-Tora*, 8:1.

<sup>80</sup> İbn Hazm, *el-Fasl*, 1: 432-433.

<sup>81</sup> İbn Hazm, *el-Fasl*, 1: 440-450.



Fakat İbn Daud'un geleneksel Yahudi iddiasını devam ettirdiği ve Hz. Musa dışındaki peygamberlerin mucizelerinin bütün bir kavim tarafından şahit olunan mucizeler olmadığını dile getirdiği görülmektedir.

### **Sonuç**

İbn Daud, Tevrat'ın hükmünün kalktığı ve değiştirildiği iddiaları çerçevesinde Hıristiyanlara ve Müslümanlara isim vermeksizin cevap vermektedir. Onun İslam ve Hıristiyanlık hakkında herhangi bir bilgi verme veya bu dinlerin inanç esaslarına dair değerlendirmelerde bulunma gibi bir düşüncesinin olmadığı görülmektedir. Onun temel amacı, Müslümanların ve Hıristiyanların Tevrat'la ilgili eleştirilerine cevap vermek olduğu için bu konunun dışında diğer konulara girmemektedir. Musa şeriatının neshedilmediğini ve Tevrat'ın tahrif edilmediğini Tevrat'tan pasajlarla ispatlamaya çalışan İbn Daud'un cevapları çok güçlü değildir. Kendisinden önce ve sonraki asırlarda yaşamış Yahudi müelliflerle benzer örnekler üzerinden savunma yaptığı görülen müellifin, Saadya Gaon ve Kirkisanî'nin eserinden istifade ettiği söylenebilir. Kirkisanî'den yararlandığı kabul edilmesi durumunda, kendi aralarında tartışma halinde olan Rabbaniler ile Karaîlerin Tevrat'ın otantikliği gibi ortak olarak kabul edilen hususlarda Yahudilik dışındaki dinlerin eleştirilerine cevap vermek için birbirlerinden istifade ettikleri iddia edilebilir.

İbn Daud'un gündeminin diğer bir konusu da gerçek peygamberi tespit için kullanılacak kriterdir. Buradan hareketle Musa'nın peygamberliğini en güzel örnek olarak göstermektedir. Musa'nın peygamberliğinin mucizelerle desteklenmesi ve bu mucizelerin bütün halkın önünde olması hem yalanlamayı imkânsız kılmakta hem de nesilden nesile inkâr edilemeyecek kadar kalabalık ve güvenilir insanlar tarafından iletilmesini sağlamaktadır. Buradan hem Tevrat'ın değiştirilmesinin imkânsız olduğunu öne sürmekte hem de Rabbani geleneğin Musa'dan itibaren kesintisiz bir şekilde nakledildiğine dair bir delil çıkarmaktadır.

İbn Daud'un Tevrat'ı eleştiren Müslüman âlimden naklettiği bütün örnekler, İbn Hazm'ın eserlerinde yer almaktadır. Bilindiği üzere İbn Hazm, Tanah'tan birçok pasajı tek tek incelemekte ve bu pasajların Tanrı sözü olamayacağını ispatlamaya çalışmaktadır. Gerek İspanya'da gerekse diğer coğrafyalarda İbn Hazm sonrası yaşayan ve Müslümanların iddialarına cevap veren Yahudi âlimlerin bir şekilde İbn Hazm'ın iddialarını dikkate alıp karşılık vermeye çalıştıkları görülmektedir. İbn Daud da geniş yer ayırmasa da İbn Hazm'ın bazı iddialarına cevap verme

gereği hissetmiştir. Her ikisinin de aynı coğrafyada bir asır arıyla yaşaması bu ihtimali güçlendirmektedir. Buradan hareketle, İbn Daud'un Tevrat'la ilgili eleştirilerde asıl muhatabının İbn Hazm olduğunu söylemek mümkündür. Bu durum da İbn Hazm'ın Yahudiler nezdinde ne denli etki bıraktığını göstermesi açısından önem arz etmektedir.

## Teşekkür

Yazar makalenin ham halini okuyarak değerli katkı ve düzeltmelerde bulunan Ar. Gör. Mukadder Sipahioğlu ve Fatıma Betül Taş'a teşekkür eder.

## Kaynakça

- Adam, Baki. *Yahudi Kaynaklarına Göre Tevrat*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2010.
- Adam, Baki. "Tevrat'ın Tahrifi Meselesine Müslüman ve Yahudi Cephesinden Bir Bakış". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 36 (1997): 359-404.
- Adıgüzel, Adnan. *Mağrib Medeniyetinin Zirvesi Muvahhidler: Kuruluş Dönemi*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2011.
- Arfa, Milton. *Abraham Ibn Daud and the Beginnings of Medieval Jewish Aristotelianism*. Doktora Tezi, New York: Columbia University, New York 1954.
- Fontaine, Resianne. *In Defence of Judaism: Abraham Ibn Daud: Sources and Structures of ha-Emunah ha-Ramah*. Assen/Maastricht: Van Gorcum, 1990.
- Fontaine, Resianne. "Abraham Ibn Daud's Polemics Against Muslims and Christians". *The Three Rings: Textual Studies in the Historical Dialogue of Judaism, Christianity, and Islam*, ed. Barbara Roggema vd. (Leuven: Peeters, 2005), 19-34.
- Freudenthal, Gad. "Abraham Ibn Daud, Avendauth, Dominicus Gundissalinus and Practical Mathematics in Mid-Twelfth Century Toledo". *Aleph* 16/1 (2016): 61-106.
- Halevi, Yehuda. *el-Kitābu'l-Hazerī: Kitābu'r-Red ve'd-Delīl fi'd-Dini'z-Zelīl*. Beyrut: Menşürātü'l-Cemel, 2012.
- İbn Daud, Abraham. *Emuna Rama*. Çev. İbn Labi ve İbn Motut, ed. Yehuda Eisenberg, Kudüs: Hotsaat ha-Sehel, 1987.
- İbn Daud, Abraham. *Sefer ha-Emuna ha-Rama*. Çev. Solomon ibn Labi, ed. Samson Weil, Frankfort 1852.
- İbn Daud, Abraham. *The Book of Tradition: Sefer ha-Qabbalah*. Ed. ve çev. Gerson D. Cohen, Philadelphia: The Jewish Publication Society, 2010.
- İbn Daud, Abraham. *The Exalted Faith*. Çev. Norbert M. Samuelson, Rutherford: Fairleigh Dickinson University Press, 1986.
- İbn Daud, Abraham. *The Exalted Faith/Ha-Emunah ha-Ramah*. Çev. Solomon İbn Lavi (*Ha-Emunah ha-Nissa'ah*); çev. Samuel İbn Maṭūṭ (*The Anonymous Commentary to Ha-Emunah ha-Ramah*); ed. Amira Eran, Jerusalem: Ben-Zvi Institute, 2019.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd. "er-Redd 'alâ İbn Nağrile el-Yehüdî". *Resâilu İbn Hazm*, thk. İhsan Abbas, Beyrut: el-Müessesetü'l-Arabiyye li'd-Dirâsâti ve'n-Neşr, 1987, 3: 41-70.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd. *el-Fasil: Dinler ve Mezhepler Tarihi*. Çev. Halil İbrahim Bulut, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017.

- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd. *el-Usûl ve'l-Furû'*. Thk. Abdülhak et-Türkmani, Beyrut: Daru İbn Hazm, 2011.
- İbn Meymun, Musa. *Hakdamot ha-Rambam*. Ed. Yitshak Şilat, Maale Adumim: Hotsaat Şilat, 1992.
- İbn Meymun, Musa. *Mişne Tora*. Ed. Yohay Makbilî, Hayfa: Hotsaat Yeşivat Or Vişua' (Mif'al Mişne Tora), 2009.
- İlhan, Avni. "Bedâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Ankara: TDV Yayınları, 1992, 5: 290-291.
- Jospe, Raphael. *Jewish Philosophy in the Middle Ages*. Brighton: Academic Studies Press, 2009.
- Kirkisanî, Yakup bin Yitshak. *Kitâbu'l-Envâr ve'l-Merâkıb*. Ed. Leon Nemoy, New York: Alexander Kohut Memorial Foundation, 1939-1943.
- Kutsal Kitap*, Yeni Yaşam Yayınları, İstanbul, 2002.
- Meral, Yasin. "Yemen Mektubu". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 54/2 (2013): 1-48.
- Meral, Yasin. "Orta Çağ Karaî Bilginlerinin İslam Eleştirisi Yakup El-Kirkisanî Örneği". *Dini Araştırmalar* 17/45 (2014): 105-112.
- Meral, Yasin. *Yahudi Dinî Literatüründe Mesih, Deccal ve Gog-Magog*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018.
- Meral, Yasin. *Yahudi Düşüncesinde İslam Algısı*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- Meral, Yasin. *Yahudi Kaynakları Işığında Yahudilik*. İstanbul: MilelNihal Yayınları, 2021.
- Özdemir, Mehmet. *Endülüs Müslümanları: Siyasi Tarih*. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.
- Saadya Gaon. *Kitâbu'l-Emânât ve'l-İ'tikâdât*. Ed. Yosef Kafih, Kudüs: Mahon Sura, 1970.
- Stroumsa, Sarah. "From Muslim Heresy to Jewish-Muslim Polemics: Ibn alRāwandī's Kitāb al-Damigh". *Journal of the American Oriental Society* 107/4 (1987): 767-777.
- Şengül, Fatma Seda. *Yahudi-Hıristiyan Münazaralarında İsa ve Mesih Tartışmaları - Paris, Barselona, Tortosa Örnekleri*. Doktora Tezi, Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2022.
- Şeyban, Lütfi. *Reconquista: Endülüs'te Müslüman-Hıristiyan İlişkileri*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2003.
- Tarakçı, Muhammet. "Tevrat ve İncil'in Tahrîfi İle İlgili Kur'ân Âyetlerinin Anlaşılması Sorunu". *Usûl: İslâm Araştırmaları* 2 (2004): 33-54.
- Vehlow, Katja. *Abraham Ibn Daud's Dorot Olam (Generations of the Ages): A Critical Edition and Translation of Zikhron Divrey Romi, Divrey Malkhey Israel, and the Midrash on Zechariah*. Leiden: Brill, 2013.
- Yücedoğru, Zeynep. *İbn Hazm ve er-Red 'alâ İbni'n-Nağrile el-Yehûdî İsimli Reddiyesinin Analizi*. Yüksek Lisans Tezi, Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.